

ՀՏԴ: 929:947.925 Օգանյան + 327(479.25+495)

Doi:10.54503/0135-0536-2025.1-3

ԶՈՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 160-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ՀԱՅ-ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԶՈՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ (1912–1922 թթ.)*

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Զորավար Անդրանիկ, Հունաստան, Հայկական վաշտ, Գարեգին Նժդեհ, Էլեֆթերիոս Վենիզելոս, Հունական բանակ, Սալոնիկ, Արշակ Մնացականյան (Արմեն Սյունի), Զմյուռնիա, Եղիշե Քաջունի:

Ամփոփում

Զորավար Անդրանիկը (Անդրանիկ Օգանյան, 1865–1927 թթ.) բազմիցս շփումներ է ունեցել և համագործակցել Հունաստանի ու հույների հետ:

Զորավար Անդրանիկը
Փարիզում, 1921 թ.: Հունական
պարզեւ համագգեստին՝
ձախից վերջինը:

1912–1913 թթ. 1-ին բալկանյան պատերազմի ժամանակ բուլղարական բանակի հայկական կամավորական վաշտի հետ Անդրանիկը մասնակցել է օսմանյան զորքերից Մակեդոնիայի և Թրակիայի հունական բնակավայրերի ազատագրությանն ու պաշտպանությանը՝ անհրաժեշտ աջակցություն ցուցաբերելով տեղի հույն բնակչությանը:

Տեղեկացված լինելով 2-րդ բալկանյան կամ միջդաշնակցային պատերազմի մոտալուտ մեկնարկի մասին՝ Հայկական վաշտն իր հրամանատարությամբ նախընտրել է կազմացրվել և որևէ մասնակցություն չունենալ հունական ու սերբական ճակատներում ծրագրված գործողություններին:

Ըստ այդմ՝ 1913 թ. մայիսի 28-ից հետո թրակո-մակեդոնական ռազմական գործողությունների թատերաբեմում որևէ հայկական կազմակերպված ուժի ներկայությունը բացառված էր: Վերջերս տարածված թեզերը հունական բանակի դեմ ռազմական գործողություններին հայկական որևէ խմբի կամ անձամբ Անդրանիկի, իբր, մասնակցության մասին լիովին անհիմն են և ապակողմնորոշիչ:

* Ներկայացվել է 09. X. 2024 թ., գրախոսվել է 15. I. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 27. III. 2025 թ.:

Հայկական վաշտը նախատեսված էր 1913 թ. ծրագրված Կիլիկյան դեսանտային գործողության համար, ինչն ի սկզբանե ուներ եռակողմ (Հայ-Հունա-բուլղարական) բնույթ, ապա՝ երկկողմ (Հայ-Հունական): Մասնավորապես, ծրագրվում էր Անդրանիկի գլխավորությամբ կամավորականների ջոկատ դուրս բերել ռազմաճակատից և Կիլիկիայի հայկական այլ ուժերի հետ համագործակցությամբ նոր ճակատ բացել Օսմանյան կայսրության տարածքում:

Հունական բարձրագույն ռազմաքաղաքական և ռազմական շրջանակները լավագույնս գնահատել են Անդրանիկի ջանքերը, փորձել համագործակցության եզրեր գտնել նրա մասնակցությամբ, ընդհուպ հունական բանակի կազմում հայկական կամավորական զորամասի կազմավորումը: Այդ են վկայում 1919–1922 թթ. ամենաբարձր մակարդակով նրա շփումները Հունաստանում ու արտերկրում հույն քաղաքական, ռազմական և այլ գործիչների հետ:

Նախաբան

1920 թ. վերջին Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո Հայ ռազմաքաղաքական գործիչներից շատերի հայացքներն ուղղվում էին դեպի Հունաստան, որը դեռ 1919 թ. սկսել էր Փոքրասիական արշավանքը, ազատագրել Զմյուռնիան և վարչապետ էյեֆթերիոս Վենիզելոսի գլխավորությամբ առանձնակի հետամուտ էր Հայ-Հունական համագործակցության ծավալմանը: Նկատենք, որ 1913 թ. սկսված Հայ-Հունական քաղաքական համագործակցությունն անհամեմատ ավելի հաստատուն բնույթ էր ստանում Վենիզելոսի կողմից Հունաստանի կառավարման ընթացքում¹:

Զորավար Անդրանիկն այդ առումով առաջին քայլն անողներից էր: Նախ, հունական իրականությանը նա ծանոթ էր մանկությունից, իր ծննդավայր Շապին-Կարահիսարից, այն է՝ պատմական Փոքր Հայքի Կոնստանդնուպոլսից, որն այնքան մոտ է եղել հունական աշխարհին, որ երբեմն համարվել է Եվրասիան Պոնտոսի մի մասը:

Զորավար Անդրանիկը և Թրակիա–Մակեդոնիայի հույները

1904 թ. Արևմտյան Հայաստանից անցնելով Ռուսական կայսրություն (Կովկաս), իսկ այնուհետև՝ Եվրոպա՝ Անդրանիկն առժամանակ հանգրվանում է Բուլղարիայում: 1912 թ. սեպտեմբերի վերջին, այսինքն 1-ին բալկանյան պատերազմի նախաշեմին, բուլղարահայ գործիչների հետ նա ձեռնամուխ է լինում Հայ կամավորներից Բուլղարիայի 4-րդ բանակի Մակեդոնա-Օդրինյան աշխարհագրորի (ՄՕԱ)² 3-րդ բրիգադի 12-րդ Լոգենգրադի գումարտակի կազմում 2-րդ վաշտի կազմավորմանը, որը պետականության բացակայության պայմաններում առաջին կանոնավոր ազգային ստորաբաժանումն էր, հայտնի որպես Հայկական վաշտ: Վաշտի հրամանատար է նշանակվում բուլղարական բանակի փոխպորուչիկ (լեյտենանտ) Գարեգին Նժդեհը, իսկ Անդրանիկը վաշտի հրամանավար էր և ընդգրկվում է վոյվոդայի (խմբապետ) կոչումով: 273 զինվոր և սպա ունեցող վաշտով հայերի մասնակցությունը չէր սահմանափակվում, մեծ թվով հայ (անգամ Արևելյան Հայաստանից) կամավորներ կային այլ վաշտերում և, ընդհանրապես, բուլղարական բանակում:

¹ Խ ա ս ի ո տ ի ս. 2012, 27:

² ՄՕԱ-ն, ըստ էության, իր կազմով կամավորական կորպուս էր: Օդրինը Ադրիանապոլսի բուլղարական անվանումն է:

XX դարասկզբում հայկական կազմակերպված համայնքներ կային առավելապես Բուլղարիայում և Ռումինիայում, իսկ Հունաստանի և Սերբիայի հայերը փոքրամիջակ էին³։ 1912 թ. սեպտեմբերի 17-ին հայտարարված զորահավաքի համաձայն՝ Բուլղարիայի հայ քաղաքացիները պետք է զորակոչվեին և ծառայության անցնեին կանոնավոր ուժերում։ Սակայն մինչ զորակոչը, մեծ թվով բուլղարահայատակ և տեղում հաստատված հայեր արդեն ներգրավվել էին բուլղարական կամավորական ուժերի կազմում։ Համաձայն ՄՕԱ անձնակազմի ցուցակների մեր կատարած հաշվարկների՝ հայերի ընդհանուր թիվը միայն ՄՕԱ չարքերում կարող է անցնել 360-ից։ Ընդհանուր առմամբ, հայ կամավորների առկայությունն արձանագրված է ոչ միայն ՄՕԱ 11 գումարտակում, այլև տարբեր պարտիզանական ստորաբաժանումներում։

1912 թ. հոկտեմբերից 1913 թ. մայիսը վաշտը, Նժդեհի և Անդրանիկի հրամանատարությունյամբ, մասնակցում է օսմանյան ուժերից Թրակիայի և Մակեդոնիայի ազատագրության համար մղված մարտական գործողություններին, որոնց ընթացքում ազատագրվում էին ինչպես հետագայում Հունաստանին, Սերբիային և Բուլղարիային անցած, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության կողմից վերագրված զուտ հունական կամ զգալիորեն հունական բնակչություն ունեցող բնակավայրեր։

Հունական առաջին բնակավայրը, որի ազատագրությանը Թրակիա-Մակեդոնիայի ռազմական գործողությունների թատերաբեմում մասնակցեց Հայկական վաշտը, Կոմոտինի քաղաքն էր (Գյումյուրջինա՝ բուլղարական և հայկական աղբյուրներում)։ Ըստ 3-րդ բրիգադի ռազմական բժիշկ Արշակ Մնացականյանի (Արմեն Սյունի)⁴ հուշերի 1912 թ. նոյեմբերի 9-ին Հայկական վաշտը ևս մուտք է գործում քաղաք, դիմավորվում քաղաքի հանձնման համար ներկայացած խառը պատգամավորության կողմից, որի մեջ «կային հայեր, յոյներ իրենց քահանաներով ...»⁵։ Բնականաբար, «բրիտոնեայ բնակչությունը՝ Հայեր, Պուլկարներ եւ Յոյներ, ուրախութեամբ կը դիմաւորէ իր ազատիչները»⁶։ Վաշտը և Անդրանիկն անձամբ հյուրընկալվում ու հանգրվանում են քաղաքի հայկական թաղամասում, սակայն շփումների չըջանալը, անշուշտ, ավելին էր. «Անդրանիկը ... մի արտակարգ և արտասովոր ուշադրութեան առարկայ էր ժողովուրդների համար։ Ամենքն էլ կամենում էին տեսնել նրան, ողջունել նրան, սեղմել նրա ձեռքը ...»⁷։

³ Գ է ռ գ ե ա ն. 1962, 145:

⁴ Արշակ Հարությունի Մնացականյանը ծնունդով Սյունիքի Ագարակ գյուղից էր, եղել է ՀՅԴ անդամ, 1911 թ. ձերբակալվել է «Դաշնակցության գործով», ապա՝ ազատ արձակվել երաշխավորությամբ և անցել Բուլղարիա։ Կամավոր ծառայության է անցել բուլղարական ուժերում, 16. 10. 1912 թ. նշանակվել է ՄՕԱ Հայկական վաշտի բժիշկ, այնուհետև՝ ՄՕԱ 3-րդ բրիգադի ռազմաբժշկական ծառայության պետ (Ս ի ւ ն ի. 1914, 21, Македоно-Одринското опълчение. 2006, 470): Հայկական վաշտի մասին հուշերն «Արմեն Սյունի» կեղծանվամբ առաջին անգամ հայերեն հրատարակվել են 1914 թ. Բաքվում, այնուհետև՝ 1927 թ. Սոֆիայում, իսկ բուլղարերեն հուշերը՝ 1914 թ. Խասկովո քաղաքում (Арменската рота въ освободителната война 1912–1913 гг.): Պատերազմից հետո Բուլղարիայում անցել է պետական ծառայության և որպես գավառական բժիշկ աշխատել Խասկովոյում:

⁵ Ս ի ւ ն ի. 1914, 80:

⁶ Ս ի ւ ն ի. 1927, 42:

⁷ Ս ի ւ ն ի. 1914, 83:

Կոմոտինիից հետո Հայկական վաշտը շարունակում է իր առաջխաղացումը դեպի Դիդիմոտիիս քաղաք (Դիմոտիկա՝ բուլղարական և հայկական աղբյուրներում)՝ անցնելով ավերված հունական գյուղերի մոտով, որոնք հիշատակում է Հուշագիրը՝ Հելիոս (հուն.՝ Իլիոս), Կարաբունար⁸, Մեղալոս⁹։ Նոյեմբերի 17-ին ազատագրված քաղաք տարածված խողերայի պատճառով Հայկական վաշտը մուտք է գործում, այլ տեղակայվում է մոտակա Սուֆլի հունական բնակավայրում (Սոֆլու կամ Սոթլու՝ բուլղարական և հայկական աղբյուրներում)¹⁰, որտեղ գիշերում է հույների տներում¹¹։ Նոյեմբերի 20-ին Հայկական վաշտը մուտք է գործում Կարաբելլի հունական գյուղ¹², գիշերում տեղի երեք մեծ տներում՝ պատսպարվելով եղանակային ծանր պայմաններից¹³։

Հարկ է նշել, որ Սուֆլիում և հետագայում նաև Կիսսանի (Քեչան՝ բուլղարական և հայկական աղբյուրներում) քաղաքում¹⁴ տեղաբնակ հույների վերաբերմունքը բավական զգուշավոր էր, իսկ երբեմն՝ նաև բացասական, քանի որ ամեն դեպքում սպասված հունական բանակի փոխարեն մուտք էին գործում բուլղարական ուժեր։ Այնուամենայնիվ, Հայկական վաշտն իր հրամանատարական կազմով գտնվել է անհրաժեշտ բարձրություն վրա. ըստ այդմ՝ ազգամիջյան լարված հարաբերությունների արդյունքում անախորժ դեպքեր արձանագրվել են մինչ բնակավայրեր մուտք գործելը, այլ ոչ բուն տեղակայման ընթացքում։

Նոյեմբերի 23-ին վաշտը մուտք է գործում Կիսսանի, որտեղ, հույներից ու թուրքերից բացի, բնակվում էր 18 հայ ընտանիք՝ այդտեղ մնալով մինչև դեկտեմբեր։ Օսմանյան ուժերի փախուստից հետո տեղի շուկան թալանվել և այրվել էր, բավական տուժել էին, հատկապես՝ հայերի խանութները։ Ընդամենը, անկարգություններին մասնակցել էին նաև տեղացի հույները։ Իրավիճակը շտկվում է Հայկական վաշտի կողմից քաղաքի պահպանությունը ստանձնելուց հետո, ինչը հայ զինվորներն իրականացնում են գերազանց¹⁵։ Կիսսանիում տեղակայման ընթացքում Հայկական վաշտին Անդրանիկի միջոցով օժանդակություն է առաքում Մարգարայի հայ համայնքը՝ հագուստ և ծխախոտ¹⁶։

Իրավիճակն այլ էր Ուզուն Քյոփրյու կամ հունական Մակրա Գեֆիրա քաղաքում¹⁷, ուր Հայկական վաշտը մուտք գործեց նոյեմբերի 30-ին։ Հուշագրի վկայությամբ՝ որոշ լարվածություն էր առաջացել փոքրամիջի հայ ընտանիքների և հունական համայնքի միջև, ինչը պատճառ դարձավ Անդրանիկի

⁸ Թրք.՝ Քարաբունար կամ Քարաբունար Դերբենթ, ներկայիս Կորնոֆոլիա գյուղը Հունաստանի Էվրոսի տարածաշրջանում՝ Սուֆլի քաղաքից 4 կմ հարավ։

⁹ С ю н и. 1914, 62.

¹⁰ Թրք.՝ Սոֆուլու, 1892 թ. գրությունը ուներ 38 հայ բնակիչ։ Սուֆլի քաղաքը ներկայիս Հունաստանի Էվրոսի տարածաշրջանում։

¹¹ Սիւնի. 1914, 91։

¹² Հուն.՝ Կարաբելի, ներկայիս Ամորիո գյուղը հունական Թրակիայում՝ Դիդիմոտիիս քաղաքից 7 կմ հարավ-արևմուտք։

¹³ Սիւնի. 1927, 60։

¹⁴ Հին հուն.՝ Կիսսոս, մինչև 1922 թ.՝ Կեսսանի կամ Կիսսանի։ Քաղաք և շրջան ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետություն (ԹՀ) Էդիրնեի նահանգում։

¹⁵ Սիւնի. 1914, 92–93։

¹⁶ Սիւնի. 1914, 96։

¹⁷ Քաղաք և շրջան ներկայիս ԹՀ Էդիրնեի նահանգում։

միջամտությունները. «Տեղացի յոյներէն մին, քաղաքային յանձնախումբի անդամներէն, արժանաւորապէս պատժուած էր Անդրանիկի կողմէ երբ իր մաղձը կը թափէր հայերու դէմ»¹⁸: Թուրքերի նահանջից հետո տեղի ունեցան նաև ավազակային հարձակումներ, ինչը Հայկական վաշտը հնարավորինս զսպեց, առաջին հերթին, իր ներկայութեամբ. «Այս բանը վնասեց յոյն բնակչութեան բարի վերաբերմունքին հանդէպ Հայ կամաւորներուն, սակայն անոնք ուշադրութիւն չեն դարձնել այս նոր կացութեան, որուն մէջ ձգեց զիրենք իրենց արենակիցներուն անոնց մատուցած ծառայութիւնը»¹⁹:

Կիսամանիից դուրս գալով՝ ղեկտեմբերի 15-ին Հայկական վաշտը տեղակայվում է Ռոդոսթո (Ռեդեսթո) քաղաքից 8 կմ հեռավորութեամբ գտնվող ծովափնյա Պանաղոս հունական գյուղում²⁰, որտեղ տեղաբնակ հույներն «աղ ու հացով դիմաւորեցին զօրքին և բնակարաններ յատկացրին բոլոր զինուորներին»²¹: 1927 թ. հուլիսին Մնացականյանը նշում է նույն պատկերը. «Բնակիչները, յայտնապէս գոհ, ճամբան կը լուսաւորեն լապտերներով ու անոնց ճիչերը հագիւ թէ չի խեղդէր ծովուն ալիքներուն խժտուքը: Զինուորները կը բաժնուին բնակարանները ու այդ գիշերը կը մնան իբր իրենց տանտէրերուն սիրելի հիւրերը»²²: Հաջորդ օրն իսկ Հայ զինվորները փոխադրվում են ավելի հարմարավետ կացարաններ՝ երբեմն նախընտրելով կիսավեր շինությունները՝ «բնիկներուն անհանգստութիւն չի պատճառելու համար»²³:

Մարմարա ծովի ափին հունական գյուղը, թերևս, առաջին կայանն էր, որտեղ Հայկական վաշտը հնարավորություն ստացավ անհրաժեշտ դադարի և հանգստի համար. «Հայկական վաշտը հաստատուեց ծովափնյայ Պանաղոս յոյն գիւղում, մոռացութեան տալով իւր մինչև այդտեղ կրած բոլոր զրկանքներն ու նեղութիւնները, որովհետև այժմ նրա առաջ բացւում էր ծովափնյայ առատ և քաղցր կեանքը՝ լի ամեն տեսակ յարմարութիւններով և յիշողութիւններով. . . Տեսարանը գեղեցիկ էր, օդը մեղմ, ջուրը քաղցր, գինին առատ և համարեա ձրի. ահա այսպիսի անկիւն էր Պանաղոս գիւղը»²⁴: Հունական գյուղում տեղակայվելով՝ Հայկական վաշտն իրականացնում է առափնյա գոտու պահպանությունը, ինչը, անշուշտ, որոշակի բարդություններ էր ենթադրում կամավորական որևէ ստորաբաժանման համար:

Ուշագրավ է հայերին դիմած տեղացի հույներից մեկի («Եօրկ-Լէօրի — այսպէս կը կոչուի գինով յոյնը»)՝ օգնությամբ օսմանյան ուժերի հետ գործակցած երկու հույն գյուղացիների քստմնելի արարքի բացահայտումը, ինչի արդյունքում Հայ զինվորները վաշտի հրամանատարության ցուցումով ձերբակալվում

¹⁸ Սիւնի. 1927, 69:

¹⁹ Սիւնի. 1927, 69:

²⁰ Բյուզանդական ժամանակահատվածում՝ Պանիդոս, Պանիդոն կամ Պանիոն, 1905 թ. դրությամբ ուներ 2.000 հույն բնակիչ և 2 եկեղեցի: Ներկայիս Բարբարոս գյուղը ԹՀ Թեքիրդաղի նահանգում:

²¹ Սիւնի. 1914, 98:

²² Սիւնի. 1927, 74–75:

²³ Սիւնի. 1927, 76:

²⁴ Սիւնի. 1914, 98–99:

²⁵ Սիւնի. 1927, 73: Հունական անվանական տվյալներով, ըստ ամենայնի, Գեորգիոս Լեորիս կամ Լիբերոս:

են նրանց և հայտնաբերում այլ գործակիցների ևս՝ ստուգումը հանձնելով հակահետախուզությանը: Թեև հուշագիրը նշում է թուրքերի օգտին մեծ թվով տեղացիների իրականացրած լրտեսության մասին, այնուամենայնիվ, հավանական է, որ խոսքն առավելապես մաքսանենգության մեջ ներգրավված անձանց է վերաբերվում: Ամեն դեպքում որոշ ժամանակ անց լարվածություն է առաջանում տեղի բնակչության և հայ կամավորների միջև²⁶:

Իրավիճակն արմատապես փոխվում է դեկտեմբերի 25-ին՝ Ս. Ծննդյան տոնի առթիվ. «Ծնունդի տօնը այժմ, կարծես պակսեցուցած է յոյներու չօվինիզմը որոնք կը բանան գինիի տակառները, կը հրամցեն գինուորներուն ու կը խմեն անոնց հետ միասին: Փոքր հրապարակին վրայ արդէն կը դառնայ բուռն մակերդոնական շուրջապար, իսկ անջատ խումբով հայ կամավորները իրենց ազգային խաղերով կը տարուին ու շուտով խայտաբղէտ բազմութիւն մը կը շրջապատէ գիրենք հիանալու համար: Իսկ դեռատի յոյն աղջիկները, որոնց ոչ այնքան գեղարուեստական շաւարները իբր իտէալ կը ծառայէին աշխարհիկ տիկիներու, հիմա «Քրիշ-Միշ» կը խաղան»²⁷:

Այս կերպ բարյացակամ հարաբերությունները վերականգնվում են, իսկ հիվանդության պատճառով առժամանակ Ռոդոսթո մեկնած Նժդեհին փոխարինում է Անդրանիկը²⁸:

1913 թ. հունվարի 21-ին Հայկական վաշտը շարժվում է Գելիբոլիի (հուն.՝ Կալլիպոլիս) ուղղությամբ և անցնում հունական բնակավայրերով: Սկզբում վաշտը հանում է Նաիրբյոյ²⁹, ապա կարճատև դադար առնելով Աչքբլար գյուղում³⁰ շարժվում և գիշերակացի համար տեղավորվում է Սիմիթլի գյուղում³¹: Օսմանյան ծովային ամրացման գործողության (դեսանտ) ձախողումից հետո՝ հունվարի 22-ին հաջորդած ժամանակահատվածում, Հայկական վաշտը 3-րդ բրիգադի մյուս ստորաբաժանումների հետ ռեզերվից հանվում և ծովափնյա գոտու այլ տեղամասի վերահսկողության իրականացման համար տեղակայվում է Պլատանոս կամ Պլատանա հունական գյուղում³²: Այստեղ ջերմ ընդունելության արժանացան հատկապես, վաշտի հրամանատարությանը հյուրընկալած տարեց հույն գյուղապետի կողմից. «Գիւղապետը, որուն մօտ կը մնան Անդրանիկ և վաշտապետը (Նժդեհը – Ս. Ռ.), գրկաբաց կը դիմաւորէ իր հիւրերը»:

– Բայց դուք ալ Ռուսերու պէս չընէք ... ես անոնք ալ հիւրասիրեցի 30 տարի առաջ, եւ ի՞նչ եղաւ. անոնք գացին, իսկ թուրքերը դարձեալ եկան ... Կ'երեւի, ինձ վիճակուած է եղեր ստորագրել թրքական տիրապետութեան դադրելուն աքթը:

²⁶ С ю н и. 1914, 85; Ս ի ւ ն ի. 1927, 74:

²⁷ Ս ի ւ ն ի. 1927, 77:

²⁸ Ս ի ւ ն ի. 1927, 77:

²⁹ Նաիրբյոյը մինչև 1922 թ. կոչվում էր Ագիոս Էվթիմիոս, ներկայիս Նաիրի գյուղը թշ թեքիրդաղի նահանգում:

³⁰ Հուն.՝ Սիսլարի, ներկայիս Ըչքբլարը թշ թեքիրդաղի նահանգում:

³¹ Հունական Սիմիթլին մինչև 1922 թ. կոչվում էր Կրինո, 1905 թ. գրող թյամբ ուներ 1850 բնակիչ և մեկ եկեղեցի: Ներկայիս Սեմեթլին թշ թեքիրդաղի նահանգում:

³² Ներկայիս Ջընարլը գյուղը թշ թեքիրդաղի նահանգում:

Եւ վստահ, որ բախտը ընտրած էր զինքը մեծ գործեր լմնցնելու, բարեացակամօրէն օղի կը հրամցնէ, իսկ քիչ մը վերջ վշտոտ շեշտով մը իր տանտիրուհին մահը կը պատմէ»³³:

Առափնյա պահպանութեան գոտում իրավիճակը լարվում է օսմանյան ծովային ափհանման հերթական փորձից հետո: Հունվարի 28-ին՝ կամավորութեան ընդհանուր հակահարձակումից հետո, հակառակորդը չպրտվում է դեպի ծով, քաշվում սեփական ռազմանավեր: Հայկական վաշտը մինչ հակահարձակումը դիրքավորվում է Ս. Իլյայի (Ս. Եղիա) լեռան գագաթին՝ գերիշխելով չրճակա տարածքի նկատմամբ և վերահսկելով իրեն հանձնված տեղամասը: Վաշտի մի խումբ (50 հոգի), Անդրանիկի հրամանատարութեամբ, իրականացնում է տեղանքի հետախուզում և մուտք գործում թուրքերի կողմից ավերված Ստերնա (Շտերնա՝ հայկական, Շչերնա՝ բուլղարական աղբյուրներում) հունական գյուղ³⁴, «ուր աշալուրջ կերպով հսկում էր Ս. Եղիայի գագաթը տանող բոլոր ճանապարհների և շաւիղների վրայ»³⁵: Անդրանիկի խմբին հրաման է տրվում ամբողջութեամբ զբաղեցնել Ստերնան և կապ հաստատել չրճակա Մերեֆտե (հուն.՝ Միրիոֆիտոն)³⁶, Հերակլիցա (հուն.՝ Իրակլիցա) և Արաբլի (հուն.՝ Լուպիդա) հունական բնակավայրերում³⁷ գտնվող ստորաբաժանումների հետ³⁸: Անդրանիկը պահակակետեր է տեղակայում Մերեֆտեում, Արաբլիում և բուն Ստերնայի մեջ, ինչից հետո իրադրությունը կայունանում է³⁹:

Ընդհանուր հակահարձակումից հետո Անդրանիկը խմբով մուտք է գործում Շարքոյ բնակավայր⁴⁰՝ ականատես լինելով տեղի հույների նկատմամբ իրականացված գազանաբարո գործողությունների հետևանքներին. սպանվել էին ավելի քան 100 կամավոր ՄՕԱ ուժերից և նույնքան էլ տեղաբնակ հույներից⁴¹: Ափհանման գործողությունն անձամբ ղեկավարած երիտթուրքական եռյակի անդամ Իսմայիլ Էնվեր փաշային հաջողվել էր առժամանակ գրավել Շարքոյը, «բայց նա միայն մի գիշեր կարողացաւ Շար-Քեօյ ապրել յոյն գիւղապետի տանը»⁴²:

Անդրանիկը փորձում է վաշտի ուժերով հոգալ տեղի հույն փախստականներին կերակրման հարցը. «Հետեւեալ օրը, այս դժբախտներուն անունդի մասին պէտք էր խորհիլ, Անդրանիկ տեղեկացաւ թէ գիւղին մէջ ոչինչ չէր մնացած»⁴³: Նա առանձին խումբ է ուղարկում Շարքոյի ամբարներից ցորեն հասցնելու նպատակով, այնուհետև ստացված հրամանի համաձայն՝ կամավորները վերադառնում են ելման վայր՝ Պատանա: Եթե նախկինում տեղաբնակներն ունեին

³³ Ս Ի ւ ն ի. 1927, 88–89:

³⁴ Ներկայիս Թեփեքոյ գյուղը ԹՀ Թեքիրդաղի նահանգում:

³⁵ Ս Ի ւ ն ի. 1914, 123:

³⁶ Ներկայիս Մյուրեֆթե քաղաքը ԹՀ Թեքիրդաղի նահանգում:

³⁷ Ներկայիս Էրիքլիջե և Իյդեբաղլարը գյուղերը ԹՀ Թեքիրդաղի նահանգում:

³⁸ Ս Ի ւ ն ի. 1927, 91–92:

³⁹ Ս Ի ւ ն ի. 1927, 92:

⁴⁰ Հին հուն.՝ Պերիստասիս: Ներկայիս Շարքոյ քաղաքը ԹՀ Թեքիրդաղի նահանգում:

⁴¹ Ս Ի ւ ն ի. 1914, 123:

⁴² Ս Ի ւ ն ի. 1914, 125:

⁴³ Ս Ի ւ ն ի. 1927, 94:

որոշ վերապահումներ հայ կամավորների ներկայության առնչությամբ, ապա Շարքյոյի կոտորածից հետո Պլատանայի հույներն արդեն գոտեպնդվում են նրանց վերադարձից. «Զինուորներուն իրենց նախկին բնակարանները տեղափոխելէն վերջ, բնակչութիւնը հանգարտեցաւ»⁴⁴:

Հաջորդաբար հայ կամավորների մի խումբ ուղարկվում է մերձակա Կերասիա հունական գյուղի⁴⁵ ծովեզերքի պահպանության համար, տեղակայվում Ս. Պանտելիսի վանքի մոտ, իսկ մնացյալ ուժերը՝ Կորաի ծովային փարոսից մինչև Մերեֆտե ընկած կայաններ: Հերթափոխի ավարտից հետո վաշտը կրկին վերադառնում է Պլատանա, տեղակայվում տեղի դպրոցի երկու շենքերում, քանի որ բացակայության ընթացքում բնակարաններն արդեն զբաղեցվել էին հրետանավորների կողմից⁴⁶:

1913 թ. փետրվարին իրադրության կայունացումից հետո ուղևորվում գտնվող հայ կամավորների մի խումբ հրամանատարության թույլտվությամբ թատերական ներկայացումների շարք է սկսում հունական գյուղի «Օդետոն» թատերասրահում, որին ներկա է գտնվում ՄՕԱ 3-րդ բրիգադի և Հայկական վաշտի հրամանգամբ, ինչպես նաև՝ տեղաբնակ հույներ: Հայկական խումբը, դերասանական փորձառություն ունեցող Գավրոշի (Հակոբ Կարաքաչյան)⁴⁷ ղեկավարությամբ, ներկայացնում է նաև թուրքերեն կատակերգություն. «Դահլիճը նրա սրախօսություններից և խաղից շատ գոհ՝ շարունակ ուրախ քրքրում էր. գոհ էին մանաւանդ տեղացի յոյները, որոնք տիրապետելով տաճկերէնի նրբութիւններին, մեծ հաճոյք էին զգում»⁴⁸:

Մարտի 13-ին բուլղարական ուժերի կողմից Ադրիանապոլսի գրավումից հետո Հայկական վաշտը ՄՕԱ 3-րդ բրիգադի շտաբի հետ տեղակայվում է Ս. Իլյայի լեռան ստորոտին գտնվող Ստերնա (Շտերնա) հունական գյուղում⁴⁹:

Այսպիսով, Հայկական վաշտը, Նեղեհի և Անդրանիկի հրամանատարությամբ, մինչև 1913 թ. մայիս ներգրավվել է ՄՕԱ առափնյա պահպանության գործողություններում՝ տեղակայված լինելով հիմնականում հունական բնակավայրերում: Ապրիլի 21-ին վաշտը երթով դուրս է գալիս Մարմարայի ծովեզերքից դեպի Մալքարա քաղաք⁵⁰, որի հայ համայնքին հյուրընկալվել էր ամիսներ առաջ: Ապրիլի 30-ին այն հասնում է Դեղեաղաջ (ներկայիս Ալեքսանդրոպոլիս քաղաք), որտեղ 2 օր տեղակայվում է հունական գիմնազիայի մեծ շենքում⁵¹, ինչպես նաև՝ հյուրընկալվում տեղի հայ և հույն համայնքներին:

⁴⁴ ՍԻԼՆԻ. 1927, 95:

⁴⁵ Ներկայիս Քիրազլը գյուղը ԹՀ Թեքիրդաղի նահանգում:

⁴⁶ ՍԻԼՆԻ. 1927, 95-96:

⁴⁷ Ըստ ՄՕԱ անձնակազմի 1913 թ. տվյալների՝ 24 տարեկան, ծնունդով Բուրսայից, Բուրգասի բնակիչ, մասնագիտությամբ դերձակ, Հայկական վաշտի կազմում ներգրավվել է 22.09.1912 թ.-ից (տե՛ս Македоно-Одринското опълчение. 2006, 337):

⁴⁸ ՍԻԼՆԻ. 1914, 129:

⁴⁹ ՍԻԼՆԻ. 1914, 131:

⁵⁰ Բյուզանդական ժամանակահատվածում՝ Մեղալի Կարյա կամ Մեղալի Աղորա («մեծ շուկա»), հիմնականում XVII դ. Կամախից հաստատված հոծ հայ բնակչությամբ: Ներկայիս Մալքարա քաղաքը ԹՀ Թեքիրդաղի նահանգում:

⁵¹ ՍԻԼՆԻ. 1927, 102:

Որոշ տեղեկություններով Ալեքսանդրուպոլսում հանգրվանած ժամանակ Անդրանիկը հյուրընկալվել է տեղի հայ երեւելիներից Մարությաններին, հանդիպել Մշո Գոմա գյուղից սերող տեղաբնակ իր ազգականուհի Նշխուն (Նախշուն) Սարգսյանին և փոքր-ինչ կազդուրվել:

Հաջորդաբար մինչև կազմացրումը վաշտն անցնում է ազատագրված հունական քաղաքներով Կոմոտինի, Դրամա, Սիդիրոկաստրո (նախկին Դեմիրհիսար)⁵², որոնք պատերազմից հետո միացվեցին Հունաստանի թագավորությանը: Կոմոտինի քաղաքում վաշտին է միանում առժամանակ բացակայած և փոխպորուչիկի կոչում ստացած Անդրանիկը⁵³: Ի վերջո, վաշտը կազմացրվում է 1913 թ. մայիսի 28-ին, Կոհանի քաղաքում, հասնում եման վայր՝ Սոֆիա, որտեղից դուրս էր եկել 1912 թ. հոկտեմբերին:

Ընդհանրապես, դեպքերի շարադրանքից ականհայտ է, որ բուլղարական հրամանատարությունը, փաստորեն, նախընտրում էր հունական բնակավայրերում տեղակայել հենց Հայկական վաշտը՝ այդ կերպ խուսափելով պատերազմական ժամանակահատվածում հույն-բուլղարական հնարավոր բախումներից և լարվածությունից, ինչն ամեն դեպքում կարճ ժամանակ անց հանգեցրեց 2-րդ բալկանյան կամ միջդաշնակցային պատերազմին:

Անդրանիկը, Հայկական վաշտը և 2-րդ բալկանյան պատերազմը

Տարբեր հաղորդումների համաձայն՝ վաղօրոք տեղեկացված լինելով հնարավոր միջդաշնակցային պատերազմի մոտավոր մեկնարկի մասին՝ Հայկական կողմը գերադասել է կազմացրել կամավորական ստորաբաժանումը, քան որևէ մասնակցություն ունենալ հետագա պատերազմին⁵⁴: Արդեն իսկ Հայկական վաշտի կազմացրման նախօրեին բուլղարական կողմի համապատասխան պատրաստություններն ականհայտ նկատելի էին⁵⁵: Պարզ էր, որ նախկին քրիստոնյա դաշնակիցները թողնելու են գլխավոր հակառակորդին, իսկ ավելի վաղ բալկանյան միապետների հուշակած «խաչի պատերազմն ընդդեմ կիսալուսնի» վերածվելու էր զենքի ուժով միմյանց նկատմամբ տարածքային հավակնությունների պարզաբանման:

Դեպքերի ականատես, հրապարակագիր Կարո Գևորգյանի վկայությամբ՝ բուլղարական հրամանատարությունը ցանկանում էր պահպանել Հայկական վաշտը և ներգրավել այն առաջիկա գործողություններում, սակայն հայոց մասնակցությունը նախատեսվել էր միայն Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմին. «Հետեւաբար, որեւէ պարագայի տակ ընդունելի չէր, որ հայ կամաւորները կռուէին նաեւ Յոյներու եւ Սերպերու դէմ: Անդրանիկ, Նժդէհ եւ Պուլկարիոյ դաշնակցական ղեկավարութիւնը անխախտ մնացին այս տեսակէտին վրայ եւ ըստ այնմ պատասխանեցին պուլկար հրամանատարութեան առաջարկին:

— Մենք, ըսին անոնք, զէնք չենք կրնար պարպել Յոյներուն եւ Սերպերուն վրայ, որոնց հետ, իբրեւ Հայեր, կարգադրելիք հաշիւ մը չունինք: Մեր կոխը

⁵² ՍԻ Լ Ն Ի. 1927, 103:

⁵³ ՍԻ Լ Ն Ի. 1914, 140:

⁵⁴ ՍԻ Լ Ն Ի. 1914, 139, Մարմարեան. 1920, 237, Գէորգեան. 1962, 160:

⁵⁵ ՍԻ Լ Ն Ի. 1914, 139:

Թուրքին հետ էր եւ հիմա որ այդ կոիւր վերջացաւ ու պատերազմը ուրիշ դարձուածք ստացաւ, պիտի խնդրէինք, որ մեր վաշտը ազատ կացուցուի այլեւս իր պարտականութիւններէն եւ լուծուի միանգամ ընդ միշտ:

Այդպէս ալ եղաւ: Պուլկարական հրամանատարութիւնը արդար եւ տրամաբանական գտաւ տրուած բացատրութիւնը եւ 28 Մայիս 1913ին, Քոչանէի մէջ լուծեց վաշտը, թողատրելով կամաւորներու վերադարձը Սոֆիա»⁵⁶:

1920 թ. Արսեն Մարմարյանի⁵⁷ անվամբ տպագրված և Ձորավար Անդրանիկին նվիրված գրքում ևս շեշտվում է. «Անդրանիկ յայտարարեց որ ինք և թէ հայկական կամաւորները չեն կրնար խառնուիլ Սերպերու և Յոյներու դէմ մղուած պատերազմի մը: Հայկական զօրամասը, այնքան քաջութիւններէ յետոյ, Անդրանիկի հետ միասին ձգեց պուլկարական ռազմական շարքերը և հեռացաւ իր տունը»⁵⁸: Վստահաբար նկատի առնելով նաև 2-րդ բաղկանյան պատերազմը՝ տարիներ անց Անդրանիկը հայտարարում է. «Ես մէկ խտէալ եւ մէկ նպատակ ունէի. հարուածել մեր դարաւոր թշնամին: Ասկէ դուրս ոեւէ պետութեան կամ կառավարութեան դէմ շարժումի մը հակառակ մնացի մինչեւ վերջ»⁵⁹:

Ինչպես արդեն նշվեց, ՄՕԱ Հայկական վաշտը կազմացրվել է 1913 թ. մայիսի 28-ին, այսինքն՝ մինչև 2-րդ բաղկանյան կամ միջդաշնակցային պատերազմի մեկնարկը 1913 թ. հունիսի 16-ին: Ըստ այդմ՝ որևէ կազմակերպված հայկական ուժ պատերազմական գործողությունների թատերաբեմում ուղղակի չկար: Սակայն ամբողջությամբ ժխտել ազգությունամբ հայերի մասնակցությունն իրենց համար անընդունելի և եղբայրասպան պատերազմին ճիշտ չէ:

Նախ, բուլղարահայատակ գիւնապարտ հայերը կատարում էին իրենց քաղաքացիական պարտքը, այդ թվում՝ նաև որոշ թվով սպաներ և ռազմական բժիշկներ: Բնական է նաև, որ Հայկական վաշտի կազմացրումից հետո էլ բուլղարական բանակի սպաներ Գարեգին Նժդեհը և Անդրանիկը շարունակելու էին իրենց ծառայությունը մինչև զորացրման հրամանը: Ա. Մնացականյանի վկայությամբ՝ ՄՕԱ շարքերում Նժդեհի մնալուց հետո «Անդրանիկ նոյնպէս կը մնայ: Ան չ'ուզեր վերադառնալ ընդհանուր զօրացրումէն առաջ»⁶⁰:

Հարկ է նշել, որ անհամաձայնությունների արդյունքում Նժդեհն ավելի վաղ տեղափոխվել և նշանակվել էր ՄՕԱ 3-րդ բրիգադի 10-րդ Պրիլեպի գումարտակի 3-րդ վաշտի հրամանատար⁶¹: Միևնույն ժամանակահատվածում ՄՕԱ 3-րդ բրիգադի 11-րդ Սերեսի գումարտակի 2-րդ վաշտի հրամանատարն էր

⁵⁶ Գ է ո Ր գ ե ա ն. 1962, 160:

⁵⁷ Տվյալ կեղծանվամբ հանդես են եկել Անդրանիկի կամավորական զօրամասի շտաբում ծառայած գրող Վահան Թովթովենցն ու Լևոն Թովթունջյանը:

⁵⁸ Մ ա Ր մ ա Ր ե ա ն. 1920, 237:

⁵⁹ Ք ա ջ ու ն ի. 1921, 229: Միևնույնը նշվել է նաև 1916 թ. ռուսական մամուլում. «Իսկ երբ որ Բաղկաններում բուլղարների և սերբերի միջև սկսվեց եղբայրասպան պատերազմ, Անդրանիկն արձակեց իր դրուժինան՝ չջանկանալով թափել իր իսկ եղբայր-բրիստոնյաների արյունը» (տե՛ս По поводу пребывания в Пятигорске Андраника. 1916, 20):

⁶⁰ Ս իւնի. 1927, 108:

⁶¹ Ս իւնի. 1914, 132: Հմմտ. Македоно-Одринското опълчение. 2006, 521.

փոխպորուչիկ Արշակ Թորգոմը (հետագայի՝ Ջորավար Թորգոմը)⁶², 13-րդ Կուկուչի (Կիլիկիա) գումարտակի 4-րդ վաչտի խմբինը՝ Հովհաննես Պողոսյանը (Հովհաննես Չաուչ)⁶³: 1913 թ. մայիսից հետո նրանց շուրջ համախմբված որևէ հնարավոր հայկական խմբի մասին տեղեկատվություն չկա:

2-րդ բալկանյան պատերազմում ՄՕԱ-ն գործում էր միևնույն ռազմական գործողությունների թատերաբեմում, բուլղարական 4-րդ բանակի կազմում և, առավելապես, ներգրավված էր սերբական ուժերի ուղղությամբ: Ըստ այդմ՝ հունական ուժերի դեմ մարտական գործողություններին վերը նշված հայ զինվորականների մասնակցությունը բացառվում էր: Պատերազմի հենց առաջին օրերին՝ հունիսի 18-ին, այսինքն՝ բուլղարական հարձակման երկրորդ օրը, սերբական ճակատում Նոբելի և Թորգոմը վիրավորվում են ու հոսպիտալացվում, իսկ Հովհաննես Չաուչը՝ զոհվում, ինչը հաստատվում է բուլղարական ռազմական աղբյուրներով և, մասնավորապես, ՄՕԱ շտաբի պետ, մայոր Պետար Դարվինգովի հուշերով⁶⁴:

Պատերազմի սկզբում գործող բանակից հեռացել էր Անդրանիկը հիվանդությամբ սրման պատճառով⁶⁵, ըստ ամենայնի, հողացալի: Ավելին, կանխատեսելով բուլղարական կողմի ջախջախիչ պարտությունը՝ նա իր տեսակետը հնարավորինս փոխանցել էր բանակի հրամանատարությանը: Այլ հայ գործիչներ իրենց հերթին ևս հանդես էին եկել նախազգուշացումներով՝ չմտնել կործանարար արյունահեղության մեջ, ինչին, սակայն, բուլղարական իրավասու շրջանակներն ականջալուր չէղան⁶⁶:

Այսպիսով, հրամանատարների բացակայության պայմաններում նույնիսկ տեսականորեն բացառվում է հայկական կամավորական որևէ խմբի առկայությունը մակեդոնական կամ թրակիական ռազմական գործողությունների թատերաբեմում: Որևէ հայկական ու բուլղարական աղբյուրով նման հավանականությունն անգամ քննարկման ենթակա չէ:

Միակ աղաղակող բացառությունը, թերևս, 1986 թ. Բեյրութում հրատարակված և 1990 թ. Երևանում վերահրատարակված բժիշկ Անդրանիկ Չելեպյանի գիրքն է («Ջորավար Անդրանիկ և հայ յեղափոխական շարժումը»), որը 1988 թ. անգլերեն հրատարակվել է ԱՄՆ-ում: Դրանում նշվում է, իբր, 2-րդ բալկանյան պատերազմին Անդրանիկի և «կամավորների խմբի» (հայերեն տարբերակում սփյուռքահայ հեղինակներին բնորոշ ձևով՝ «կամաւորական գունդ»)՝⁶⁷ մասնակցության մասին⁶⁸: Ընդ որում, նման աղմկահարույց ձևակերպումից հետո հեղինակը նշում է մի քանի ճակատամարտերին (battles) հայ կամավորների մասնակցության մասին խիստ աղավաղված տեղանուններ հիշատակելով: Իրականում նշվում են բնակավայրեր, որոնց շրջանում հայկական վաչտը մարտական գործողությունների մասնակցել է 1-ին բալկանյան պատերազմի ընթացքում կամ ուղղակի տեղաշարժվել է տվյալ երթուղով: Բնորոշ օրինակ է

⁶² Македоно-Одринското опълчение. 2006, 720–721.

⁶³ Македоно-Одринското опълчение. 2006, 91.

⁶⁴ Дървингов. 1925, 103, 149, 162, 186.

⁶⁵ Միմոնյան. 1996ա, 362:

⁶⁶ Միմոնյան. 2014, 434:

⁶⁷ Չելեպյան. 1990, 264:

⁶⁸ Chalabian. 1988, 201.

Կոչանի քաղաքի հիշատակումն աղավաղված Kochale (Քօչալէ) ձևով, որտեղ վաշտը կազմացրվել է 1913 թ. մայիսի 28-ին: Ավելին, թյուրիմացաբար որպես ճակատամարտի վայր է նշվում Բուլղարիայի մայրաքաղաք Սոֆիան (sic)⁶⁹, այնինչ աղբյուրներում այն հիշատակված է որպես վաշտի անձնակազմի ելման վայր և վերջնակետ:

Որպես աղբյուր Չեկայանը նշում է Գրիգոր Գուտուկյանի 1929 թ. հրատարակված «Զօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները» գիրքը, որն իր հերթին բանաբաղային բնույթ ունի և, մասնավորապես, Բալկանյան պատերազմի մասով հիմնված է Արշակ Մնացականյանի հուշերին և այլ ավելի վաղ հրատարակված աղբյուրներին: Սակայն նշված հղման մեջ Չեկայանի այս պնդումը հաստատող որևէ ձևակերպում չկա⁷⁰: Ավելին, երկու տեքստերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Չեկայանի շարադրանքը հիմնված է Գուտուկյանի գրքի համապատասխան հատվածին, կրկնում է հատուկ անունների միևնույն սխալները և ավելի աղավաղում դրանք: Ընդամին, Հայկական վաշտի տեղաշարժերի երթուղին Գուտուկյանի կողմից արևմտահայերեն «արշաւանքներ» նշված լինելով՝ Չեկայանի մոտ բառացիորեն վերածվել են ճակատամարտերի վայրերի⁷¹, հայերեն տարբերակում «կռիւներու» և «արշաւանքներու»⁷², առանց դուշմնիսկ խորամուխ լինելու:

Հիմնական սխալը կրկին Գուտուկյանի տեքստի թյուր վերաշարադրանքից և մեկնաբանությունից է ծագում: Այսպես, նկատի առնելով 1-ին բալկանյան պատերազմի ընթացքում կողմերի միջև 1912 թ. դեկտեմբերին հաստատված և մինչև 1913 թ. փետրվար տևած զինադադարը՝ Գուտուկյանը նշում է Բալկանյան պատերազմի «առաջին շրջանի» և «երկրորդ շրջանի» մասին⁷³: Այնինչ Չեկայանի գրքում դրանք անգլերեն թարգմանվել են որպես առանձին պատերազմներ՝ First Balkan War և Second Balkan War: Վերջին դեպքում սեփական տեղեկացվածություն առավել ընդգծման համար հեղինակի կամ խմբագրի կողմից ամենայն թեթևությամբ ուղղակի հավելվել է 2-րդ բալկանյան պատերազմի ժամանակահատվածը՝ 1913 թ. հունիսի 30-ից օգոստոսի 10-ը, որին էլ մասնակից են «դարձվել» գրեթե մեկ ամիս առաջ արդեն իսկ կազմացրված և գոյություն չունեցած Հայկական վաշտն ու Անդրանիկը⁷⁴:

Ընդհանրապես, սիյուլոքահայ հեղինակների մոտ շփոթվում են 1-ին և 2-րդ բալկանյան պատերազմները: Իր գրքի հայերեն տարբերակում Չեկայանը վստահաբար շեշտում է, թե «Պալքանեան Բ պատերազմին, Անդրանիկ գործոն մասնակցութիւն ունեցաւ» մի շարք կռիւլների, սակայն 2-րդ բալկանյան պատերազմի ժամանակահատվածը նշվում է 1913 թ. հունվարի մասով⁷⁵, այսինքն՝ կրկին շփոթվել են հանրահայտ ժամանակահատվածները 1-ին բալկանյան պատերազմի առանձին փուլերի հետ:

⁶⁹ Chalabian. 1988, 202.

⁷⁰ Գ ու տ ու կ ե ա ն. 1929, 26:

⁷¹ Chalabian. 1988, 201–202.

⁷² Չ ե կ ա յ ա ն. 1990, 266: Այս դեպքում «արշաւանքն» անգլերեն պետք է թարգմանվեր ոչ թե battle, այլ march կամ raid:

⁷³ Գ ու տ ու կ ե ա ն. 1929, 25–26:

⁷⁴ Chalabian. 1988, 201–202.

⁷⁵ Չ ե կ ա յ ա ն. 1990, 266:

Զարմանալիորեն միևնույն սխալը բառացիորեն անցել է Աթենքում Հայ-հունական հետազոտությունների կենտրոնի (KEAM) 2005 թ. հրատարակած հունարեն թարգմանության մեջ՝ փաստորեն, կրկնելով 2-րդ բալկանյան պատերազմին Անդրանիկի և Հայ կամավորների մասնակցության արհեստածին թեզը⁷⁶, ինչն ավելի է խճճել հարցի քննությունը հույն հետազոտողների շրջանում և, ընդհանրապես, հունական լսարանում:

Այսպիսով, Ա. Չելեպյանի գիրքը, առավել ևս՝ դրա անգլերեն և հունարեն տարբերակները, առնվազն Բալկանյան պատերազմին Անդրանիկի և Հայկական վաշտի մասնակցության առումով ոչ միայն արժանահավատ ու հավաստի չէ, այլև հեռու է որևէ գիտականությունից և աղավաղում է այդ մասնակցության բուն փաստը՝ տեղիք տալով թյուր մեկնաբանությունների: Բնականաբար, մանրամասների առումով առավել աղավաղված գրքի անգլերեն և հունարեն տարբերակներն անհամեմատ մատչելի են հույն և օտար ուսումնասիրողներին, որոնց 2-րդ բալկանյան պատերազմին Հայկական ստորաբաժանման մասնակցության մասին հիշատակությունը չփոթանում է մատնում: Չելեպյանի նման պնդումները ժամանակին զարմանք են պատճառել թեմայի լավագույն հետազոտող պրոֆ. Իոաննիս Խասիոտիսին⁷⁷:

Ըստ ամենայնի, առժամանակ հիմք ընդունելով վերը նշված թյուր տեղեկատվությունը՝ 2-րդ բալկանյան պատերազմին Անդրանիկի և Նժդեհի գլխավորությամբ Հայ կամավորների մասնակցության մասին է 1996 թ. հրատարակված իր գրքում հիշատակել ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանը՝ ընդ որում, առանձնակի նշելով սերբական և բուլղարական ուժերի միջև Սուլթան-թեփեի մոտ 1913 թ. հունիսի 18-ին մղված մարտը⁷⁸: Չի բացառվում, որ նման ենթադրության համար հիմք է ծառայել 10-րդ գումարտակի 3-րդ վաշտի հրամանատարությունը ստանձնած Նժդեհի գտնվելը Սուլթան-թեփեի շրջանում 1913 թ. մայիսի դրությամբ, ինչի մասին հիշատակում է Ա. Մնացականյանը⁷⁹: Ընդհանուր առմամբ, Հայ կամավորների կարծեցյալ մասնակցությունը նշվում է բավական կարճ («2–3 շաբաթ, և նրանք սկսեցին աստիճանաբար հեռանալ բուլղարական բանակից»)⁸⁰: Սակայն որևէ հայտնի պատմավավերագիր աղբյուրով վերահիշյալը չի հաստատվում, նման հիշատակություն բացարձակ հայտնի չէ, նմանապես չեն նշվում տվյալ տեղեկատվության աղբյուրները: Նույն կերպ Հ. Սիմոնյանն անհասկանալիորեն նշում է, թե Հայ կամավորների համակրանքը Բուլղարիայի կողմն էր, քանի որ «առաջինը հարձակում էին սկսել սերբերը»⁸¹, այնինչ ավելի քան հանրահայտ է, որ նախահարձակ կողմը հենց Բուլղարիան էր: Ավելի ուշ թեմայով իր աշխատության մեջ Հ. Սիմոնյանն այլևս չի կրկնել վերահիշյալ թեզը՝ փոխարենը վերահաստատելով, որ Հայկական վաշտը 2-րդ բալկանյան պատերազմին չի մասնակցել⁸²:

⁷⁶ Τσαλαμπιάς. 2005, 137–138.

⁷⁷ Χασιώτης. 2015, 520.

⁷⁸ Սիմոնյան. 1996ա, 362:

⁷⁹ Սիւնի. 1914, 141:

⁸⁰ Սիմոնյան. 1996ա, 362:

⁸¹ Սիմոնյան. 1996ա, 362:

⁸² Սիմոնյան. 2014, 434:

2-րդ բալկանյան պատերազմին հունական բանակի դեմ գործողություններին, իբր, բուլղարական բանակի կազմում Անդրանիկի հրամանատարությամբ «Հայկական լեգեոն» անվամբ հայկական կամավորական խմբի մասնակցություն մասին կեղծ թեզը հունական գիտական և մերձգիտական շրջանակներում պարբերաբար շրջանառվում է առնվազն 1996 թ. սկսած⁸³: Այնինչ հստակ է, որ նման անվամբ զորամաս առաջին անգամ կազմավորվել է 1-ին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ 1916 թ., Ֆրանսիական բանակի կազմում (Légion Arménienne), որը մինչ 1918 թ. կոչվում էր Արևելյան լեգեոն, այնուհետև անվանափոխվել է, ապա 1922 թ.՝ հունական բանակի (Αρμενική Λεγεώνα), իսկ 1942 թ.՝ նացիստական Գերմանիայի ուժերի կազմում (Armenische Legion): Ըստ այդմ, ավելի վաղ նման անվամբ ստորաբաժանման գոյությունը բացառված է:

Միանշանակ է, որ Հայկական վաշտը որպես «Հայկական լեգեոն» հայկական և բուլղարական աղբյուրներում չի հիշատակվել⁸⁴: Տվյալ անվանումը կրող որևէ ստորաբաժանում և անգամ փոքրաթիվ պարտիզանական խումբ 2006 թ. հրատարակված ՄՕԱ անձնակազմի արխիվային տվյալների մեջ չկա⁸⁵: Սկզբից ևեթ հայկական ստորաբաժանումը կազմավորվել է որպես վաշտ և վաշտի կազմով էլ ներառվել բուլղարական բանակի ՄՕԱ կազմում. հետևաբար՝ բուլղարական փաստաթղթերում այն սկզբնապես նշվել է որպես II Ерменска рота, այնուհետև հետագա գրականության մեջ՝ Арменска рота (Арменската рота)⁸⁶ կամ Арменската доброволческа рота, ինչը հունարեն կարող է թարգմանվել միայն որպես Αρμενικός Λόχος կամ Αρμενικός Εθελοντικός Λόχος և ոչ այլ կերպ: Որևէ այլ անվամբ, համենայն դեպս, իր գոյություն 8 ամիսների ընթացքում վաշտը հայտնի չի եղել և չի հիշատակվել: Վաշտի առնչությամբ շրջանառության մեջ դրված ի սկզբանե կեղծիք հանդիսացող «Հայկական լեգեոնը» նորամուծություն է և հանդիպում է հիմնականում հունական գիտական ու ոչ-գիտական գրականության մեջ, այն էլ՝ բավական ուշ շրջանի⁸⁷: Մանավանդ, վերջերս

⁸³ Σημαίες Ελευθερίας. 1996, 159.

⁸⁴ Սփյուռքահայ հեղինակներին բնորոշ կերպով հայկական ստորաբաժանումը հանիրավի հիշատակվում է տարատեսակ բառեզրերով՝ խումբ, զորախումբ, գումարտակ, ջոկատ և գունդ, ինչը ռազմական եզրաբանության տարրական կանոններին չհետևելու արդյունք է: Անգամ Բալկանյան պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո՝ 1913 թ. նոյեմբերի 8-ին, ՀՅԴ Բալկանյան ԿԿ հայտարարության մեջ ստորաբաժանումը նշված է որպես «գունդ» (Գ է ո ը գ ե ա ն. 1962, 164–165): Ա. Թերզիբաշյանի գրքում միաժամանակ նշվում են «պուկարահայ կամաւորական խումբը» և «հայ կամաւորական գունդը» (Թ է ը գ ի պ ա չ ե ա ն. 1942, 126–127): Սոֆիայում Նժդեհի բնակության վայրի հուշատախտակի հայերեն գրության մեջ ևս նշված է «Հայ կամաւորական գունդ»։ Զ. Ղասաբյանի գրքում հայկական ստորաբաժանումը ներկայացվում է որպես «կամավորական գումարտակ» (Ղ ա ս ա բ յ ա ն. 1986, 20):

⁸⁵ Македоно-Одринското опълчение. 2006, 891–894.

⁸⁶ Дървингов. 1919, 86.

⁸⁷ Հունական ԶԼՄ-ներում նման հրապարակումներ արձանագրվել են 2005 թ. սկսած, վերջին անգամ՝ 2024 թ. փետրվարին: 2017 թ. թեմայով յուլիուբի տիրույթում հայտնվել է մոտ 9 ընդհանուր տեղեկությամբ տեսանյութ «Հայկական լեգեոնը 2-րդ բալկանյան պատերազմում և Ստրոմնիցայի ճակատամարտում» խորագրով, որի տարեց բանախոսը ներկայանում է որպես Կիլիկիա նախկին քաղաքապետ (sic),

նույն ժամանակ քայլեր իրականացվեին նաև հայոց առնվազն մասնակի ազատագրության և պետական կազմավորման ստեղծման ուղղությամբ, ինչի համար ընտրվել էր Կիլիկիան, որպես հենակետ⁹⁰: Մասնավորապես, նախատեսվում էին հետևյալ գործողությունները.

– Հունաստանում կենտրոնացնել օսմանյան ուժերի հայազգի գերիներին և նրանցից կազմավորել ստորաբաժանումներ,

– բուլղարական բանակից առանձնացնել Հայկական վաշտը կիլիկյան ուղղության համար,

– հունական ուժերով կազմակերպել տվյալ և այլ կամավորական ուժերի ծովային ափհանումը (դեսանտ) Կիլիկիայի ծովափնյա շրջաններից մեկում,

– հունական կողմից տրամադրել անհրաժեշտ սպառազինություն և զույգ:

Տամատյանը դեռևս 1890-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունից Հունաստան անցնելով՝ տեղում ուներ սերտ կապեր (ի թիվս այլ լեզուների՝ տիրապետում էր նաև հունարենին): Սկզբնական շրջանում նա ունենում է որոշ զրազրություն, ապա Աթենքում ընդունվում ամենաբարձր մակարդակով վարչապետ Էլեֆթերիոս Վենիզելոսի և ԱԳ նախարար Լամբրոս Կորոմիլասի կողմից⁹¹: Ի տարբերություն նախընթաց շրջանի՝ Վենիզելոսի օրոք հունական բարձրագույն ռազմաքաղաքական շրջանակները ձեռնարկում են առավել գործնական և համարձակ քայլեր հայ-հունական համագործակցության ծավալման նպատակով: Մասնավորապես, հունական կողմը պատրաստակամությամբ ցուցաբերում հայկական շրջանակների ծրագրած գործողությունների աջակցության առումով և ձեռնամուխ լինում դրանց իրականացմանը: Արդեն հասկանալի է, որ հենց միևնույն նպատակով էին Սալոնիկում կենտրոնացվում ոչ միայն հունական, այլև բուլղարական ու սերբական ուժերի կողմից գերեվարված օսմանյան ուժերի հայ գինվորները:

Միաժամանակ բուլղարական կողմի հետ համապատասխան բանակցություններն է ունենում ԱՊՀԿ ներկայացուցիչներից Տամատյանի մերձավոր գործակից Էթեն Բաբազյանը (1887–1963 թթ.)⁹², որը Սոֆիայում ևս ընդունվում է ամենաբարձր մակարդակով, մասնավորապես՝ վարչապետ Իվան Գեչովի կողմից: Վերջինիս ներկայացված ծրագիրն էր աջակցել «Անդրանիկ և իր ջոկատները Կիլիկիա դրկել կարենալու համար»⁹³: Գեչովն անձամբ խոստանում է անել ամենայն հնարավորը (ընդամին, խորհրդակցել նաև Անդրանիկի հետ) ու Եվրոպայում ազատ տեղաշարժի համար համապատասխան դյուրություններով ապահովում Բաբազյանին⁹⁴:

Բնականաբար, բալկանյան դաշինքին և, մասնավորապես, Հունաստանին ու Բուլղարիային միանգամայն ձեռնտու էր օսմանյան տարածքում որևէ նոր ճակատի ձևավորումը, այն էլ Միջերկրականի ավազանում, ինչը Թրակիայի և Մակեդոնիայի ռազմական գործողությունների թատերաբեմից օսմանյան որոշ ուժեր և ռեզերվներ կարող էր պահանջել Կիլիկիայի լեռնային շրջաններում

⁹⁰ Ս ա ռ գ ս յ ա ն. 2009, 86–87:

⁹¹ Χασιώτης. 2015, 510–512.

⁹² Է. Բաբազյանը ծնունդով Զմյուռնիայից էր, հետագայում՝ ՌԱԿ դեկավար գործիչներից:

⁹³ Բ ա բ ա զ ե ա ն. 1960, 29:

⁹⁴ Բ ա բ ա զ ե ա ն. 1960, 32:

Հայկական հնարավոր շարժման դեմ (համենայն դեպս, տվյալ պարագային նոր ռեզերվներ թրակիա և Մակեդոնիա ուղարկելը բավական կբարդանար, եթե ոչ կդառնար անհնարին): Մյուս կողմից, Կիլիկիա ափհանում կազմակերպելը և օգնություն հասցնելն անհամեմատ դյուրին էր հայկական մյուս շրջանների համեմատ:

Ըստ ամենայնի, թեմային առնչվող կարևոր վկայություն է պահպանվել տվյալ ժամանակահատվածում առժամանակ կազմավորված Ռոդոսթո-Գալլի-պոլի նահանգի կառավարիչ Իվան Դիմիտրովի 1937 թ. հրատարակված հոդվածում, որում նշվում է 1913 թ. տեղացի հայության ներկայացուցիչների արած համարձակ առաջարկության մասին: Մասնավորապես, վերջիններս թույլ-տույլություն էին խնդրում Ռոդոսթոյի և ողջ Արևելյան Թրակիայի հայությունից կազմավորելու գինված ստորաբաժանումներ. «Այս փոքրիկ, բայց խանդավառ հայկական բանակը, որը ենթադրվում էր հասցնել մինչև քսան հազար զինվորի, պիտի ունենար իր հրահանգիչները, հայկական վաշտի ղեկավարները, սպաներ և ենթասպաներ: Այդ փոքրիկ բանակը պիտի ծառայեր իր բազային ...»⁹⁵: Դիմիտրովն իրավամբ ենթադրում է հետևյալը. «Արդյո՞ք Թրակիացի հայերի ներկայացուցիչները այս առաջարկն ինձ արել էին, հայ ուսուցիչները Գարեգին Նժդեհի և զորավար Անդրանիկի կողմից, չգիտեմ: Բայց անկասկած նրանք մեծ հմայք ունեին Ռոդոսթոյի հայկական շրջանակներում և ամբողջ Թրակիայի հայ բնակչության մեջ»⁹⁶:

Հաշվի առնելով վերը նշված տվյալները, ինչպես նաև Նժդեհի ու Անդրանիկի շփումները Ռոդոսթոյի և տարածաշրջանի հայության ներկայացուցիչների հետ, Դիմիտրովի ենթադրությունն իրական է թվում: Ռոդոսթոյի տարեգիր Սարգիս Փաչաճյանի վկայությամբ, նշված առաջարկը, իրոք, արվել է Արևելյան Թրակիայի ՀՅԴ շրջանակից, սակայն «որ հայերը տեղական ուժերով բանակ մը կազմեն պաշտպանելու համար պոլկարներուն խոստացուած Միտիա-էնոս գիծը»⁹⁷: Անշուշտ, վերոհիշյալն արդեն ավելի շուտ 2-րդ բալկանյան պատերազմի շրջանին է վերաբերվում, սակայն փաստ է, որ նման ծրագրերը շոշափվել են ավելի վաղ⁹⁸:

Ս. Փաչաճյանի հաղորդմամբ՝ բուլղարական ուժերի կողմից քաղաքի գրավումից հետո 1913 թ. գարնանը տեղի հայ երիտասարդները ենթարկվում են զորակոչի, անցնում 21-օրյա ուղղմական վարժանքներ, ապա՝ ազատ արձակվում, «ի հարկին դարձեալ հաւաքելու պայմանով»⁹⁹: Բացի այդ, տեղացի հայերից

⁹⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 370, ց. 2, գ. 93, թ. 3: Հոդվածը հրապարակվել է 18.08.1937 թ. «Яворовъ листъ» թերթում: ՀԱԱ-ում պահպանվում է դրա հայերեն թարգմանությունը:

⁹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 93, թ. 3-4:

⁹⁷ Փ ա չ ա ճ ե ա ն. 1971, 58:

⁹⁸ Առկա տվյալներից ակնհայտ է, որ նման դիմումներ բուլղարական բարձրագույն ռազմաքաղաքական շրջանակներին փոխանցվել են ինչպես Իվան Դիմիտրովի, այնպես էլ հայկական խողովակներով, սակայն 2-րդ բալկանյան պատերազմի ընթացքում և օսմանա-բուլղարական որոշակի համաձայնության պայմաններում դրանք միանշանակ մերժվելու էին. «Ձերտինանտի գերմանասէր կառավարութիւնը մերժեց հայոց առաջարկը եւ Թրակիոյ հայոց մտավախութիւնները շուտով իրականացան» (Փ ա չ ա ճ ե ա ն. 1971, 58):

⁹⁹ Փ ա չ ա ճ ե ա ն. 1971, 58: Վերոհիշյալ փաստից օսմանյան կառույցները ևս լավագույնս տեղեկացված էին: 1915 թ. տեղահանության ժամանակ Ն.Գ. Նախարար Մեհմեդ Թալեաթը հեռագրով Թեքիրդաղի կուսակալին հրահանգել էր, «որ շատ զգուշ

կազմավորվում են քաղաքապահ ոստիկանական զինված խմբեր, իսկ բուլղարական կողմից ընդհանուր ոստիկանապետ է նշանակվում Ռոդոսթոյից սերող բուլղարահայտակ Մկրտիչ Թեքիրդաղյանը¹⁰⁰։ Անդրանիկը 1913 թ. հունվարի 13-ին Ռոդոսթոյի Ս. Խաչ եկեղեցու բակում հավաքված տեղացի երիտասարդներին հետևյալ կոչն էր ուղղում. «Գիտեմ ռոտոսթոյի շատ մը տեռորիստներու եւ յեղափոխականներու անուններ։ Լսած եմ նաեւ, որ դուք, յանդուգն հայրերու զաւակներդ ալ գէնք ու դաշոյն գործածելու մէջ շատ վարժ էք ... Լաւ մտիկ ըրէք ինձ, ձեր այդ գէնքերը պահեցէք հայրենիքի՝ Մայր Հայաստանի ազատագրութեան համար մօտ ժամանակի մէջ ազգը պէտք պիտի ունենայ ձեզի»¹⁰¹։ Ականատես Ս. Փաշաճյանի հավելյալ մեկնաբանութեամբ՝ Անդրանիկի «խօսքը եղաւ երիտասարդութիւնը կարգապահութեան եւ պատրաստութեան հրաւիրել, որպէս զի, ի պահանջ հարկին, փութան Հայաստանի ազատագրումի գոյամարտին, որ մօտալուտ կը թուէր, ըստ իրեն»¹⁰²։

Անշուշտ, պատմականորեն 20 հազարանոց զինուժի կազմավորման համար ժամանակն ու ռեսուրսները բավարար չէին կարող լինել, սակայն նշված վկայությունները կարող են լինել ընդհանուր ծրագրի արձագանքներից։

Ամեն դեպքում Հայկական վաշտի հետագա օգտագործման ուղղությունը և նպատակների մասին Հունաստանի բարձրագույն ղեկավարությունը, փաստորեն, լավագույնս տեղեկացված էր։ Ըստ այդմ, որևէ մտավախություն հունական կողմից այդ առումով չէր կարող ունենալ, անգամ միջդաշնակցային պատերազմում, ինչը, ըստ էության, ձախողեց հույն-բուլղարա-հայկական եռակողմ ծրագրի իրականացումը։

Է. Բաբադյանի հուշերի համաձայն՝ Հունաստանում բավական լուրջ և գործնական նախապատրաստություններ էին ընթանում այդ ուղղությամբ. «Տամատեանի Յունաստանէ վերադարձին, Բարսեղ Օհանեան և ես, իրարու ետեւ մեկնեցանք Յունաստան, հայ գերիներէն լաւագոյնները ջոկելու, գէնքերը նաւ փոխադրելու և ճամբայ դնելու համար դէպի Կիլիկեան ծովափը, ըստ կանխորոշուած ծրագրի մը»¹⁰³։ Մասնավորապէս, հիշատակվում է, ըստ ամենայնի, Սալոնիկում կենտրոնացված հայ զինվորների հետ հանդիպումը¹⁰⁴։

Հունական կողմից սպառազինության առաջին խմբաքանակը, այդ թվում՝ 2 հազար ֆրանսիական «Գրաս» (Gras) հրացան, 2 միլիոն փամփուշտ, այլ սպառա-

ըլլայ Հայերը տեղահանելու ժամանակ, որովհետեւ ամբողջ Թրակիոյ մեծագոյն հայաքաղաքն է եւ երիտասարդութեան մեծ մասը պուլկարական զինավարժութիւն ստացած են. կրնան զինեալ բախումներ ստեղծել» (Փ ա չ ա ճ ե ա ն. 1971, 64)։

¹⁰⁰ Փ ա չ ա ճ ե ա ն. 1971, 58–59։

¹⁰¹ Փ ա չ ա ճ ե ա ն. 1971, 227։

¹⁰² Փ ա չ ա ճ ե ա ն. 1971, 57։ Անդրանիկի ջանքերն անհետեւանք չմնացին։ Ս. Փաշաճյանի կազմած ցուցակների համաձայն՝ 1914 թ. սկիզբ առած հայ կամավորական շարժմանը և 1918–1920 թթ. ՀՀ բանակին Ռոդոսթոյից զինվորագրվել է ընդհանուր 60 տեղացի երիտասարդ (որից 6-ը սպանվել են), իսկ Կիլիկիայի Հայկական լեզեոնին՝ 21, ընդհանուր՝ 81 կամավոր. «Ամբողջ եւրոպական Թուրքիոյ հայ գաղութները, մէջն ըլլալով նաեւ 100.000 Կ. Պոլիսը եւ Պալքանեան երկիրները, այնքան հայ կամաւորներ չկրցան ուղարկել Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ ազատագրութեան կռիւներուն, որքան ուղարկեց Ռոտոսթոյի հայասիրտ եւ հայրենասէր գաղութը» (Փ ա չ ա ճ ե ա ն. 1971, 228)։

¹⁰³ Բ ա բ ա գ ե ա ն. 1960, 29։

¹⁰⁴ Բ ա բ ա գ ե ա ն. 1960, 29։

զինություններ, սննդամթերքով և Հայ զինվորների խմբով Պիրեայի նավահանգստից ճանապարհվում է Կիլիկիա¹⁰⁵: Սպառազինության կենտրոնացման տեղավայրը պետք է լինե՝ Չորք-Մարզվանը (Դյորթ-Յոլ): Աշխատանքների համակարգման համար անպակաս էր անցել Մ. Տամատյանը, բացի այդ, որոշ աշխատանքներ էին տարվել նաև տեղերում¹⁰⁶:

Հակառակ տարբեր ուղղություններով համաձայնեցված և որոշ հաջողություններ արձանագրած փորձերին՝ վերջնարդյունքում եռակողմի փոխարեն ծրագրի վերածվեց Հայ-հունականի, որն ապացույց է՝ Հունաստանի դեմ 2-րդ բալկանյան պատերազմում բացառվում էր հայկական որևէ կազմակերպված մասնակցություն, ինչը, բնականաբար, կկանխարգելեր Հայ-հունական ծավալված մերձեցումը: Սակայն արդեն 1913 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին, ըստ ամենայնի, Մերսինի շրջանում նախատեսված Հայ-հունական գործողությունը խափանվեց պետական մակարդակով օսմանա-գերմանական առավել համակարգված համատեղ ջանքերով:

Կարելի է արձանագրել, որ հունական բարձրագույն հրամանատարությունը և, ընդհանրապես, ռազմաքաղաքական շրջանակները լավագույնս տեղեկացված են եղել պատերազմին Անդրանիկի և Հայկական վաշտի մասնակցության մասին (ինչպես նաև նախատեսված հետագա ծրագրերից), և հունական կողմի դեմ որևէ հավանական գործողության իրականացման պարագային, բնականաբար, չէին կարող թեկուզ ավելի ուշ զինվորական պատիվների արժանացնել սկզբում Անդրանիկին, իսկ այնուհետև՝ նաև Թորգոմին¹⁰⁷:

2-րդ բալկանյան պատերազմից առաջ օսմանա-գերմանական դաշինքի (Եռյակ դաշինք) հետ մերձեցումից հետո Հայ-բուլղարական համագործակցությունն արդեն արմատապես բացառվում էր: Բուլղարական կողմի հետ համագործակցած Հայ գործիչներն իրենք աստիճանաբար սառեցնում էին հարաբերությունները, իսկ 1-ին Համաշխարհային պատերազմի մեկնարկից անմիջապես հետո, մանավանդ, զինվորականները (Գարեգին Նժդեհ, Անդրանիկ, Թորգոմ) ամբողջությամբ դադարեցնում էին որևէ հարաբերություն և անցնում Ռուսական կայսերական բանակի կամ նրա կազմում ձևավորվող հայկական կամավորական ստորաբաժանումների շարքերը: Մասնավորապես, Հայտնի է, որ 1914 թ. հոկտեմբերին Անդրանիկը, Նժդեհն ու այլ կամավորներ Ռուս-ուկր-կոստանցաբաթում գծով մեկնեցին և հասան Թիֆլիս՝ Ռուսական կայսրությունում սկսված կամավորական շարժմանը միանալու նպատակով¹⁰⁸: Թորգոմն ի նշան բողոքի՝ զորացրվել է բուլղարական բանակից և ցար Ֆերդինանդին վերադարձրել իր ստացած բոլոր զինվորական պարգևները, ինչից հետո լքել է Բուլղարիան և ծառայության անցել Ռուսական կայսերական բանակում¹⁰⁹:

¹⁰⁵ Բ ա բ ա գ ե ա ն. 1960, 30, Χ α σ ι ώ τ η ς. 2015, 513–514. Որոշ աղբյուրներով նշվում է Հայ գերի զինվորներից կազմավորված 40–41 հոգանոց խմբի մասին (Կ է օ ք ճ ե ա ն. 1979, 76–78):

¹⁰⁶ Կ է օ ք ճ ե ա ն. 1979, 76–77:

¹⁰⁷ Միևնույն փաստարկն Անդրանիկի առնչությամբ նշել է նաև պրոֆ. Իոաննիս Խասիոտիսը (Χ α σ ι ώ τ η ς. 2015, 520):

¹⁰⁸ Ա լ օ. 1968, 53:

¹⁰⁹ Maintenance of Peace in Armenia. 1919, 56.

Անդրանիկի շփումները հունական շրջանակների հետ 1919–1920 թթ. Անդրանիկը 1917 թ. վերջին նշանակվել է Հատուկ հարվածային դիվիզիայի (Արևմտահայ դիվիզիա) հրամանատար և 1918 թ. հունվարի 23-ին արժանացել պաշտոնակալ (ռուս.՝ *зауряд*) գեներալ-մայորի կոչման¹¹⁰:

Ռուսական կայսրության անկման և Կովկասյան ճակատի փլուզման պայմաններում բավական բարդ էր նոր զորամասերի ձևավորումը: 1917 թ. դեկտեմբերի 22-ին Անդրանիկը հանդես է գալիս կամավոր ճակատ մեկնելու և առկա ուժերը համալրելու կոչով: Դրանում, մասնավորապես, անդրադարձ կար նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ ազգութայիններին, առաջին հերթին հույներին. «Իմ խօսքս կ'ուղղեմ այն բոլոր մարդոց, որոնք խոր գիտակցություն ունին հայ ժողովուրդի լայնածավալ տառապանքին, որոնք ունին մարդասիրական սիրտ, ամեն ազգէ, ըլլան անոնք յոյն, եգիպտի, ասորի, քիւրտ, իսլամ կամ ոչ իսլամ, որոնք ենթակալ եղած են օսմանեան բռնակալ կառավարութեան անմարդասէր սարսափներուն: Գալիք ազատութիւնը կը պատկանի բոլորիս, Թիւրքիայից գլաւուած երեք նահանգներու ժողովուրդներուն»¹¹¹:

1918 թ. առաջին կեսին Արևմտյան Հայաստանից և, մասնավորապես, Էրզրումի շրջանից Ռուսական կայսերական բանակի ու հայ կամավորական ուժերի հարկադրված նահանջի ընթացքում Անդրանիկն իր զորամասով ապահովում էր ոչ միայն հայ, այլև հույն և ասորի գաղթականների անվտանգ անցումն Արևելյան Հայաստան, ինչի արդյունքում ստիպված էր դիմել պաշտպանական մարտերի ու երբեմն նաև թուլացնել տեղաշարժվելու հնարավորությունները:

Ըստ որոշ վկայությունների 1918–1919 թթ. Անդրանիկի ստորաբաժանումներում եղել են ազգութային հույն զինվորներ¹¹²: Ավելին, Սյունիքում 1918 թ. Անդրանիկի զորամասին է կամավորագրվել Էրզրումի շրջանից սերող ազգութային հույն Լազարի դուստր Քրիստինան (ամուսնական անվամբ՝ Հայաստան Պապիկյան), որն այլ կին կամավորների հետ հեծյալ վաշտի կազմում մասնակցել է մարտական գործողությունների¹¹³:

¹¹⁰ Պաշտոնակալ սպան XIX–XX դդ. Ռուսական կայսերական բանակի և նավատորմի զինծառայող էր, որը զբաղեցնում էր սպայական պաշտոն, սակայն չունեի սպայական կոչում: Պաշտոնակալ սպան օգտվում էր զբաղեցրած պաշտոնին համապատասխան բոլոր իրավունքներից և արտոնություններից, որոնցից, սակայն, ընդհանուր կանոններով չէր կարող օգտվել: Պաշտոնակալ կոչումներ շնորհվում էին միայն զորահավաքի ժամանակ, կարգն առավել հեշտացված էր աշխարհագրորում սպայական պաշտոն զբաղեցրած անձանց համար: 1913 թ. կանոնադրությամբ նախատեսվում էր, որ պաշտոնակալ զինվորական կոչումը կրում է բացառապես պաշտոնի զբաղեցման ընթացքում: Անդրանիկին թեկուզ ժամանակավոր նման կոչում շնորհելը Ռուսական կայսերական բանակի պատմության մեջ եզակի դեպքերից էր:

¹¹¹ Անդրանիկի Կոչը. 1918, 288–289, ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 157, թ. 9:

¹¹² Ս ի մ ո ն յ ա ն. 2006, 104:

¹¹³ Արևմտյան Հայաստանից ընտանիքով գաղթելով Արևելյան Հայաստան՝ մահացել են Քրիստինայի հայ ամուսինն ու զավակները, ինչից հետո նա զինվորագրվել է Անդրանիկի զորամասին, իսկ վերջինիս Հայաստանից հեռանալուց հետո ամուսնացել սերաստացի կամավոր Կարապետ Պապիկյանի հետ և հաստատվել Արարատի Շաղափ գյուղում, ուր մահացել է 90 տարեկան հասակում ու թաղվել տեղի գերեզմանատանը (Ս ի մ ո ն յ ա ն. 2006, 123):

Առկա տվյալներով, դեռևս 1919 թ. մայիսին ՀՀ-ից տարագրվելուց հետո Անդրանիկին այցելել է Հունաստան¹¹⁴, իր ուղեկցող խմբով (բժիշկ, կապիտան Ռուբեն Տեր-Ստեփանյան, քարտուղար-թարգմանիչ, լեյտենանտ Նղիշե Քաջունի, գինյոր Ալեքսան Թոփուզյան): Մայիսի 20-ին Ս. Ս. Katoria բրիտանական ռազմաօդային ավիացիայի կապիտան Վ. Պոլսոմ Անդրանիկին իր կապերից տեղեկացել է հունների կողմից Զմյուռնիայի (Իզմիր) ազատագրության մասին¹¹⁵, ինչը, անշուշտ, ուրախություն պետք է պատճառեր զորավարին: Նույն օրը Ս. Ս. Sea Angbee ռազմաօդային մեկնելով և մայիսի 22-ին հասնելով Սալոնիկ՝ Անդրանիկը հաջորդ օրն իսկ պաշտոնական այցելություն է տվել հունական բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Լեոնիդաս Պարասկևուպուոսին և Բալկաններում բրիտանական զորքերի հրամանատար, գեներալ-մայոր Զորջ Միլնին¹¹⁶: Հաջորդաբար մայիսի 25-ին փոխայցելություն է ունեցել գեն. Պարասկևուպուոսը, իսկ նույն օրվա երեկոյան Սալոնիկի Astoria Park Հյուրանոցի սրահում կայացել է ընդունելություն Անդրանիկի պատվին¹¹⁷:

Ա. Մակարյանի հաղորդմամբ՝ Անդրանիկը Սալոնիկում է մնացել մոտ մեկ շաբաթ, ինչի ընթացքում հունական կառավարությունը ապահովել է նրա կեցությունը. «Կառավարությունը անոր յոյն ուսուցիչները կը տրամադրէ, ինչպէս նաեւ պետական ինքնաշարժ: Պաշտոնական փոխադարձ այցելութիւններ կը տրուին: Իսկ նաևուն մեկնումին ատեն, ամբողջ Հայ գաղութը ողջերթի կ'երթայ»¹¹⁸:

Զորավարի քարտուղար Ե. Քաջունու օրագրության համաձայն՝ միևնույն ժամանակահատվածում Անդրանիկին հյուրընկալելու փափագ է հայտնել Աթենքի Հայ համայնքը. «Աթէնքի Հայ համայնքին անունով հեռագիր մը հրաւեր-փափագ կը յայտնէ որ Զորավարը իրենց այցելէ: Տրամադրելի ժամանակ չունենալնու համար ստիպուած ենք անհետեւանք թողուլ այդ հրաւերը: Բայց մեր շնորհակալութիւնն ու ջերմագին բարեւները հաղորդեցինք Աթէնահայերուն»¹¹⁹:

Հարկ է նշել, որ Ա. Մակարյանի հաղորդմամբ՝ Անդրանիկը Սալոնիկ է ժամանել իր գեներով և հեռագրիտակով, ավելին՝ տեղում է թողել հրացանը. «Անոր հրացանը եւ փամփուշտները հոս կը մնան, Պ. Միլնտիչ Մինասեանին մօտ: Այդ

¹¹⁴ Կ. Գևորգյանի ենթադրությամբ՝ Անդրանիկին իր թիկնապահներով Սալոնիկում է եղել 1918 թ. ամռանը, ինչից, իբր, պահպանվել է տեղում արված հազվագյուտ լուսանկարը (Գ է ո Ր Ե ա ն. 1960, 128), սակայն վերահիշյալը բացառվում է և խոսքը վստահաբար պետք է 1919 թ. վերաբերվի: Ե. Քաջունու հուշագրության մեջ պահպանվել է միևնույն լուսանկարը՝ արված 1919 թ. Սալոնիկում, որում պատկերված են Անդրանիկը, Քաջունին, բժ. Տեր-Ստեփանյանը և Ալեքսան Թոփուզյանը (Ք ա - ջ ու ն ի. 1976, 179), ինչը Կ. Գևորգյանին, փաստորեն, հայտնի չի եղել:

¹¹⁵ Ք ա ջ ու ն ի. 1976, 177:

¹¹⁶ Փոքրասիական արշավանքի իրականացման ժամանակահատվածում հունական բանակի գլխավոր հրամանատարի ռազմականայնը տեղակայված էր Սալոնիկում: Տեքստում գեն. Պարասկևուպուոսի անունն աղավաղված է՝ «Զօր. Փարաս Բէփուլս» (Ք ա ջ ու ն ի. 1976, 178):

¹¹⁷ Ք ա ջ ու ն ի. 1976, 178:

¹¹⁸ Մ ա կ ա Ր Ե ա ն. 1929, 107:

¹¹⁹ Ք ա ջ ու ն ի. 1976, 178:

հրացանը, ըլլալով Հայ Հերոսին բովանդակ պայքարներուն անբաժան և ներշնչիչ ընկերը, տարակոյս չկայ որ՝ արժանի տեղը պէտք է ունենայ Հայաստանի ապագայ թանգարանին մէջ»¹²⁰:

1919 թ. մայիսի 28-ին Անդրանիկն իր ուղեկիցների հետ շոգենալով Սալոնիկից մեկնում է Փրանսիա. «Ժամը չորսին շոգենաւր սուկեց: Սեկանիկի Ծոցէն դուրս, հեռուն, կ'երեւի, մշուշը գազաթին, Ողիմպոս Լեռը: Կ'անցնինք Կորնթոսի Զրանցքէն որ նեղ ըլլալ կը թուի: Իր կողերը բարձր են»¹²¹:

Հունիսի 14-ին Փարիզում գտնվելու ընթացքում Անդրանիկն առանձնակի հանդիպում է ունեցել Հունաստանի վարչապետ Վենիզելոսի հետ, ինչի մասին եզակի վկայութիւն է պահպանվել Քաջունու օրագրութեան մէջ. «Այսօր ալ տեսակցութիւն Յունաստանի հայասէր ներկայացուցիչին վարչապետ Վենիզելոսի (Վենիզելոս – Ս. Ռ.) հետ, որուն վարկը, շնորհիւ Փրանսայի հետ իր ունեցած կապերուն, շատ բարձր է այս օրերուս: Յարգալից եւ յուսատու խօսակցութիւն»¹²²:

1920 թ. վերջին Անդրանիկը Մարսելից ճանապարհվել է «Անդրոս» հունական շոգենալով, Ազգային պատվիրակութեան նախագահ Պողոս Նուբարի թեղադրանքով Կիլիկիա անցնելու և տեղում գինվորական նախապատրաստութիւններ սկսելու համար, ինչն Անդրանիկի մեկնումը կազմակերպած ազգային գործիչ Արամ Թյուրաբեյանը ժամանակավրեպ է որակել¹²³: 1920 թ. հոկտեմբերին առժամանակ Աթենքում գտնվելուց հետո Անդրանիկն իր ուղեկից սպաների հետ անցել է ազատագրված Զմյուռնիա, այնտեղից Կիլիկիայի ուժերին միանալու մտադրութեամբ, ինչը, սակայն, խափանվել է Փրանսիական շրջանակների վարած երկդիմի և փոփոխական քաղաքականութեան արդյունքում:

Ժամանակից երկու օր անց Անդրանիկը ելույթ է ունեցել Զմյուռնիայի հայոց առաջնորդարանում կազմակերպված հանդիպման ընթացքում: Ականատեսի վկայութեամբ՝ Անդրանիկն անդրադարձել է նաև պատերազմի ավարտից հետո ստեղծված իրադրութեանը. «Հայ ազգը իր լավագույն հազարավոր զավակներին զոհաբերեց դաշնակիցների գեներալ հաղթանակների համար: Եվ այդ բոլորի դիմաց, մեր դժբախտ ազգը ոչ մի լավ հատուցում չստացավ այդ մեծ զոհաբերութիւնների դիմաց, բացի դատարկ խոստումներից, և ընդհակառակը, երբեմն էլ նույնիսկ դիտավորյալ կազմակերպված հալածանքներից»¹²⁴: Հունական կողմի համար ավելի քան հասկանալի էին Անդրանիկի գնահատականները: Ըստ այդմ փորձեր էին ձեռնարկվում ուժերի համախմբման նպատակով:

Հաշվի առնելով Զորավար Անդրանիկի ծառայութիւններն ու վայելած հեղինակութիւնը՝ 1920 թ. սեպտեմբերի 16-ի հրամանով հունական բանակի գլխավոր հրամանատարի կողմից հունական բարձրագույն պարգևներից «Պատերազմական խաչ» (հուն.՝ Πολεμικός Σταυρός) 2-րդ աստիճանի շքանշան է շնորհվել Զորավար Անդրանիկին, «ընդհանուր թշնամու դեմ, հանուն քաղաքակրթութեան և արդարութեան մղվող պայքարի հաջողութեան համար նրա

¹²⁰ Մ ա կ ա ր ե ա ն. 1929, 107:

¹²¹ Ք ա ջ ու ն ի. 1976, 180:

¹²² Ք ա ջ ու ն ի. 1976, 188:

¹²³ Թիւրապեան. 1925, 12–13:

¹²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 82, թ. 2:

մատուցած փայլուն ծառայությունների դիմաց»¹²⁵։ Մինչ այդ գեներալ-պուլոսն օգոստոսի 22-ի իր գրությամբ Հայկական բանակի գերագույն գլխավոր հրամանատարի¹²⁶ տրամադրությանն էր հանձնել 50 հատ «Պատերազմական խաչ» շքանշան, որպեսզի դրանցով պատվվեին կրճերը քաջարի մարտիկներին, որոնք պայքարում էին «ընդհանուր սուրբ դատի համար՝ հանուն Ազատության, Արդարության և Քաղաքակրթության»¹²⁷։

Հարկ է նշել, որ 1920 թ. հետո համազգեստով լուսանկարներում Անդրանիկի կրճին մյուս պարգևների թվում ակնհայտ նկատելի է հունական «Պատերազմական խաչը»։

Այսպիսով, Անդրանիկը լավագույնս ճանաչված և գնահատված էր հունական բարձրագույն ռազմաքաղաքական և ռազմական շրջանակների կողմից, ինչը բավարար նախադրյալներ էր ստեղծում հետագա հնարավոր համագործակցության ծավալման համար։ Ինչպես սփյուռքի բոլոր համայնքներում, հունահայության շրջանում ևս Անդրանիկն անվերապահ ժողովրդականություն էր վայելում¹²⁸։

Հունաստանի հետ կապված Անդրանիկի ծրագրերը 1921–1922 թթ.

1921 թ. Մանչեստրում առժամանակ հանգրվանած Անդրանիկը հանդես է գալիս նոր առաջարկով՝ Հայկական զորամաս կազմավորել հունական բանակի շարքերում և մարտնչել ընդհանուր թշնամու դեմ, ինչի մասին նույն տարվա հունիսի 14-ի Փրանսերեն նամակով դիմում է Փարիզում գտնվող Հայոց Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարին։ Նամակում Անդրանիկը, մասնավորապես, հայտնում է, որ մտադիր է մասնակցել Հունաստանի և Թուրքիայի միջև պայքարին՝ համոզմունքով, որ «մասնակցությունը, որքան էլ այն համեստ լինի, կնպաստի հունական բանակների հաջողությանը կամ թուրքերի պարտությունը չի կարող չձառայել մեր երկրի ճակատագրի բարելավմանը»¹²⁹։ Ըստ այդմ խնդրվում է Պողոս Նուբարի միջնորդությունը հունական կողմին. «Տվյալ ծրագրի իրականացման համար կցանկանայի Ձերդ Գերագանցության միջոցով դիմել հունական իշխանություններին և հայտարարել հունական բանակին օգտակար լինելու իմ մեծ ցանկությունը, և նրանց համաձայնության դեպքում ես կկարողանայի կենտրոնացնել մեծ թվով ուժեր»¹³⁰։ Անդրանիկը պատրաստակամություն է հայտնում դրական պատասխան ստանալուն պես մեկնել Զմյուռնիա¹³¹, որտեղ արդեն եղել էր մոտ 1 տարի առաջ։

Անդրանիկի առաջարկը քննարկվում է Փարիզում գտնվող Ազգային պատվիրակության կողմից, սակայն դրա խիստ պահպանողական ղեկավարության

¹²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 74, թ. 1–2։ Շքանշանը ներկայումս պահպանվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում։

¹²⁶ Խոսքը ՀՀ սպարապետ, գեներալ-մայոր Նազարբեկյանի մասին է։

¹²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 442, թ. 338–339, Ռ ա մ ա գ յ ա ն. 2010, 173, 256։

¹²⁸ Հատկանշական է, որ համապատասխան վավերացմամբ Աթենքում ՀՀ դեսպանության նախկին հյուպատոս Հարություն (Անաստասիոս) Գրեյանի կողմից 1929 թ. մահից 2 տարի անց, ի հիշատակ արտադրվել է ΑΥΤΡΑΝΙΚ անվամբ ծխախոտ, Անդրանիկի պատկերով և «Զոր. Անդրանիկ» հայերեն գրությամբ ծխախոտատուփով (Χαριτάτος, Γιακουμάκης. 1998, 404)։

¹²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 620, թ. 2։

¹³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 620, թ. 2, Андрианик Озаян. 1991, 371.

¹³¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 620, թ. 2։

կողմից որևէ ընթացք չի տրվում՝ հաշվի առնելով, որ բրիտանական և ֆրանսիական շրջանակները դեմ էին, ընդհանրապես, Փոքր Ասիայում հունական հետագա առաջխաղացմանը¹³², ավելին՝ մտադիր էին հունական շահերի հաշվին որոշ սակարկություններ բարելավել հարաբերությունները նոր ձևավորվող քեմալական Թուրքիայի հետ:

1922 թ. գարնանն Անդրանիկը կրկին մտադրվում է հունական բանակի շարքերում ներգրավվելու նպատակով հայ կամավորական շարժում սկսել¹³³, սակայն արդեն առանց Պողոս Նուբարի գլխավորած և իրականում որևէ լիազորություն չունեցող մարմնի հետ համաձայնեցման ի սկզբանե դատապարտված փորձերի: Այդ նպատակով 1922 թ. մայիսի 8-ին Անդրանիկը Փարիզից հանդես է գալիս հայությունն ուղղված «Արթնցի» կոչով, ինչը ստորև ներկայացնում ենք ամբողջությամբ.

«Հայ ժողովուրդ, ինչ կը մտածես, այսօր քու արժանապատուլթիւնդ վերականգնելու առիթն է:

Մինչեւ երբ քու դիպլոմատները մուրացկանի դերը պիտի կատարեն:

Եթէ կուզես ապրիլ, ահա վերջին առիթը:

Օգնէ դու Արեւելքի Քրիստոնեայ Մեծ Եղբորդ որպէսզի ան ալ քեզ օգնէ. լինել ու չլինելու մէջ ես:

Եթէ անտարբեր մնաս, կորստեան անդունդն է առջեւդ:

Մի դաւաճաներ մէկ միլիոն նահատակներուդ:

Թող քեզ օրինակ լինի ամբողջ Յոյն Ազգի միութիւնը:

Ցնցուէ եւ ուշքի եկ, եթէ ոչ գերեզմանդ բացուած է. նախամեծար է մահը, քան Ազգի մը արժանապատուլթեան անկումը:

Յոյն զինուորը իր արիւնով թոյլ չպիտի տայ, որ բացի արիւնէ եւ ոճիրէ մարդկութեան ուրիշ ոչինչ տուող Թուրքը վերականգնի եւ նորէն զարհուրելի չարիք մը դառնայ թէ Արեւելքի եւ թէ Արեւմուտքի ամբողջ Քրիստոնեայ աշխարհի ապագայ սերունդներուն»¹³⁴:

Որոշ տվյալներով Անդրանիկի կոչը քիչ տպաքանակով տպագրվել է որպես թուղթիկ. ամեն դեպքում այն հայկական մամուլում պատշաճ արձագանք չի գտել¹³⁵:

Տվյալ ժամանակահատվածում ՀՀ անկումից հետո, երբ միջազգային դիվանագիտական շրջանակներում քննարկվում էր, այսպես կոչված, «Հայկական օջախի» («Ազգային տուն») ստեղծման հարցը, շատերն էին կողմնակից հայհունական համագործակցության ծավալման: Օրինակ՝ Զմյուռնիայի «Արեւելեան մամուլի» 1922 թ. մայիսի 12-ի «Հայկական եւ Հելլենական հարցերը» հոդվածում խմբագիր Հրանտ Մամուրյանը¹³⁶ համոզմունք էր հայտնում այդ առումով. «Հայկական օջախի հարցը միակ ոյժ մը կարող է լուծել, և այդ ոյժն է հելլենական բանակը... Հելլենական և հայկական հարցերը իրարու հետ լծորդուած են, այս է մեր գաղափարը և համոզումը ...Այս պայմաններով կարելի է որ յունական հարցին հետ չլուծուի նաև հայկականը, քանի որ այդ երկու հարցերը իրարու հետ սերտորէն կապուած են»¹³⁷: Բացի այդ՝ խնդրահարույց էր

¹³² Մի մ ո ն յ ա ն. 1996թ., 672, Андраник Озанян. 1991, 372.

¹³³ Մի մ ո ն յ ա ն. 1996թ., 678–679:

¹³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 69, թ. 1:

¹³⁵ Տեքստը որոշ կրճատումներով ժամանակին հրատարակել է Հ. Սիմոնյանը (Մի մ ո ն յ ա ն. 1996թ., 679):

¹³⁶ Արեւմտահայ հրապարակախոս և գրող Մատթեոս Մամուրյանի որդին:

¹³⁷ Մ ա մ ու ռ ե ա ն. 1922, 2:

Հունական գրավման և հարակից գոտիներում առկա հայություն հեռանկարի և ուղղակի ֆիզիկական գոյություն հարցը թուրքական առաջնադասման պարագային: Հատկանշական է բրիտանական և տեղի մամուլում զմյուռնիահայ համայնքի ներկայացուցիչներից մեկի մտահոգությունը քաղաքի պարպման հեռանկարի առումով. «Յոյներէն աւելի մենք Հայերս դէմ ենք Իգմիրի պարպումին, վասն զի Յոյները աղէկ գէշ կառավարութիւն մը ունին գլուխնին, որ ի հարկին կրնայ պաշտպանել զիրենք. մինչդեռ մենք Հայերս մէկը Հունիւնք մեզմով զբաղող, որով եթէ հելլէնները Իգմիրէն երթան, մեր բանը բուսած է»¹³⁸:

Սակայն այն, ինչ որ հասկանալի էր հայ ռազմական գործիչների և իրատես չրջանակների համար, երբեք ընկալելի չեղավ պահպանողական չրջանակների համար, որոնք կենտրոնացած էին հիմնականում Փարիզում հանգրվանած Ազգային պատվիրակության և Կ. Պոլսի պատրիարքության շուրջ¹³⁹: Անդրանիկի հերթական համարձակ նախաձեռնությունը տվյալ չրջանակների կողմից կրկին մերժվում է¹⁴⁰: Մասնավորապես, հայտնի է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավենի (Տեր-Եղիայան) մայիսի 16-ի թվակիր 3 էջանոց նամակն Անդրանիկին, որով հայտնվում է, թե Անդրանիկի կոչը քննարկվել է Կ. Պոլսի ազգային իշխանությունների հետ և որոշվել, թե «միայն զգացումներով կարելի չէ այս ազգը առաջնորդել փրկութեան»¹⁴¹: Ի վերջո, Անդրանիկի ձեռնարկը որակվում էր «վնասակար» և «խնդրվում» հետաձգել այն¹⁴²:

Ե. Քաջունու եզակի վկայությամբ՝ միևնույն հարցով որոշ նախաձեռնություն է դրսևորվել նաև Հունական չրջանակներից, ըստ ամենայնի՝ 1922 թ. մայիս-հունիսին: Մասնավորապես, մինչ ԱՄՆ մեկնելը Լոնդոնում և Փարիզում գտնված մի խումբ հույն երևելիներ (մեծահարուստներ) «կ'առաջարկեն Անդրանիկին կամաւորական բանակով մը օգնութեան հասնիլ Իգմիրի չրջանին մէջ նեղ կացութեան մէջ գտնուող յունական բանակին: Անդրանիկ, անցեալի փորձառութեամբ զինուած, պայման կը դնէ որ ամէն կամաւորի համար 1000 սթերլինի գումար մը դնեն անգլիական զբաղման մը մէջ: Այդ առթիւ է որ կը գրէ Մանչեսթր թէ դեռ 10-15 օր կը մնամ Փարիզ մինչեւ որ յայտնի ըլլայ թէ Իգմիր կ'երթայ թէ Ամերիկա»¹⁴³: Փաստորեն, Անդրանիկը Հունական չրջանակների քաջալերմամբ մի վերջին փորձ էր ձեռնարկել իր ծրագրի իրականացման համար, ինչը, սակայն, 1922 թ. օգոստոսին փոքրասիական ճակատում հունական սրբնիմաց նահանջի և Զմյուռնիայի պարպումի պայմաններում ինքնաբերաբար ձախողվեց. «Բայց Ուրբաթը Շաբաթէն առաջ եկաւ. յոյները ահաւոր կերպով պարտուեցան ու կամաւորական բանակի ծրագիրը ջուրն ինկաւ»¹⁴⁴:

¹³⁸ Օ'Բոնըրի վերջին խօսքը. 1922, 4:

¹³⁹ Ազգային պատվիրակության հանգուցային դեմքերից էր փոխնախագահ, Օսմանյան կայսրության նախկին պետական գործիչներից Գաբրիել Նորատունկյանը, որը Բալկանյան պատերազմի ընթացքում ԱԳ նախարար լինելով աչքի է ընկել օսմանյան շահերի պաշտպանության նախանձախնդրությամբ, ըստ այդմ՝ երբեմն հանդիմանալի կապակցվել հայությանը:

¹⁴⁰ Ս ի մ ո ն յ ա ն. 1996 թ., 679–680:

¹⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 65, թ. 4:

¹⁴² ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 65, թ. 5:

¹⁴³ Ք ա ջ ու ն ի. 1976, 200:

¹⁴⁴ Ք ա ջ ու ն ի. 1976, 200:

Հայ-հունական համագործակցության առնչությամբ Անդրանիկի ծրագիրը, ընդհանրապես նրա վերջին ռազմական նախաձեռնությունն էր:

Հարկ է նշել, որ այն, ինչ չհաջողվեց Անդրանիկին, որոշ իրականություն դարձավ Զորավար Թորգոմի գլխավորությամբ, որը դեռևս 1919 թ. միևնույն նպատակով շփումներ էր սկսել հունական կողմի ներկայացուցիչների հետ: Մասնավորապես, 1919 թ. սկզբին Լոնդոնում շփումներ են կայացել վարչապետ Էլեֆթերիոս Վենիզելոսի և դեսպանորդ-նախարար Դիմիտրիոս Կակլամանիսի, իսկ այնուհետև նրանց փոխարինած պաշտոնյաների հետ: Բավական երկարատև քննարկումներից հետո 1921 թ. մարտի 24-ին Թորգոմը հունական բանակի հրամանատարությանն է ներկայացնում «Հայկական լեգեոն» անվամբ զորամասի կազմավորման «Սկզբնական նախագիծ», ինչն առավել մանրամասն կառուցվածքով ներկայացվում է 1922 թ. մարտի 31-ի գրությամբ: Պաշտոնապես Կոնստանտինոս 1-ին թագավորից թույլտվություն ստանալով՝ հունական 2-րդ բանակային կորպուսի կազմում կազմավորվում է Հայկական զորամաս, որն սկզբնական շրջանում ուներ մոտ 20 սպա և 300 զինվոր, հենակետը տեղակայված էր Զմյուռնիային մերձակա Բալչովա բնակավայրում¹⁴⁵: Այս կերպ Թորգոմը որոշակիորեն կրկնօրինակում էր 1912 թ. Բուլղարիայում Հայկական վաշտի կազմավորումը, Հայկական լեգեոնը ևս ազգային կազմավորում էր՝ իր դրոշով, սպայակազմով ու Հայերեն հրամաններով: Ավելին, բացառված չէ, որ Թորգոմն ու Անդրանիկը գործում էին որոշակիորեն համաձայնեցված և փոխադարձ կապի մեջ էին¹⁴⁶:

Հատկանշական է, որ ինչպես Անդրանիկի դեպքում, Թորգոմի ծավալած շարժման ժամանակ էլ միևնույն պահպանողական շրջանակները բազմիցս փորձեցին խոչընդոտել դրան¹⁴⁷: Միայն հունական բարձրագույն քաղաքական և ռազմական շրջանակներին ուղղված զրպարտչական և կասկածահարույց գրություններն էլ բավական էին, որպեսզի իր ժամանակին հետաձգվեր Հայկական լեգեոնի կազմավորումը, և հունական բանակի Գլխավոր Շտաբն ընդուներ Թորգոմի հետ համագործակցությունը 1921 թ. վերջին, իսկ գործնական միջոցառումներն սկսեր 1922 թ. մարտին¹⁴⁸:

¹⁴⁵ Ռ ա մ ա զ յ ա ն. 2010, 195–197, 199–201, 262–263:

¹⁴⁶ Ի տարբերություն 1913 թ. և հետագայում դրսևորված Անդրանիկ-Նժդեհ հակադրության՝ Թորգոմի հետ Անդրանիկը հիմնականում բարյացակամ հարաբերություններ է ունեցել, բացառությամբ Հայկական վաշտի կազմավորման նախնական շրջանի: Օրինակ՝ 1918 թ. էրզրումում Հայաստանի անկախության հռչակման ակտից հետո Անդրանիկը փաստացի իր պաշտպանության ներքո է վերցրել առժամանակ աստիճանագրված գնդապետին և հետագայում նրան վստահել բազմաթիվ պատասխանատու գործողություններ: Ե. Քաջունու օրագրության համաձայն՝ 1919 թ. հունիսի 16-ին հենց Թորգոմն է Լոնդոնում դիմավորել և ուղեկցել Անդրանիկին (Ք ա ջ ու ն ի. 1976, 190): Երկուսն էլ միևնույն ժամանակահատվածում առանձնակի հանդիպումներ են ունեցել Հունաստանի վարչապետի և այլ պաշտոնյաների հետ. ըստ այդմ բացառված չեն փոխադարձ խորհրդատվությունն ու հետագա ջանքերի համատեղումը:

¹⁴⁷ Turabian. 1929, 146.

¹⁴⁸ Hassiotis. 1985, 175.

Հապաղման արդյունքում Թորգոմի հրամանատարությունում ղեկավար ամբողջությամբ չգործադարձված Հայկական լեգեոնը մասնակցեց հունական բանակի Փոքրասիական արշավանքի միայն վերջին փուլի մարտական գործողություններին, այն էլ Ջմյուռնիայի պարպման ընթացքում, սակայն ամեն ղեկավարում փառքով պսակելով իր անունը, քանի որ քաղաքի վրա վերջին անգամ հայկական և հունական զորքները պարզած ու քաղաքից հերոսաբար նահանջած վերջին հունական զորամասն էր:

Եզրակացություն

XX դարակեսին Հայ-հունական համագործակցության սկզբնավորման գործում ավանդ ունի Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Անդրանիկ Օզանյանը:

1912–1913 թթ. 1-ին բալկանյան պատերազմի ժամանակ Ջորավարը բուլղարական բանակի Հայկական կամավորական վաշտի կազմում ղեկավար մասնակցություն է ունեցել Թրակիա–Մակեդոնիա տարածաշրջանի հունական բնակավայրերի ազատագրության ու պաշտպանության գործում:

Վերջին տարիներին տարածված թեզերը հունական բանակի դեմ 1913 թ. ռազմական գործողություններին հայկական որևէ խմբի կամ անձամբ Անդրանիկի, իբր, մասնակցության մասին լիովին անհիմն են և ապակողմնորոշիչ:

Անդրանիկին կարևոր դեր է վերապահվել 1913 թ. Կիլիկիայում հայկական ապստամբական շարժման կազմակերպման նպատակով Հայ-հունական զաղտնի գործողության ծրագրում:

1919–1922 թթ. հունական բարձրագույն ռազմաքաղաքական և ռազմական շրջանակների հետ Ջորավար Անդրանիկը նաև ունեցել է բազմաթիվ շփումներ, որոնց ընթացքում քննարկվել են երկկողմ համագործակցության մի շարք կարևոր ծրագրեր:

Սամվել Ռամազյան – Բ. Գ. Թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանագիտության բաժնի գիտաշխատող, ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ-հունական առնչությունների պատմություն, Հայ-թյուրքական բանահյուսական առնչություններ: Հեղինակ է 1 մենագրության և շուրջ 40 հոդվածի: ORCID:0009-0007-1782-4777. sramaz@mail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անդրանիկի Կոչը. 1918. – «Վերածնունդ» (Փարիզ), № 12– 13, Բ տարի, էջ 288–290:

Ա.Օ. 1968, Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը (Նշխարներ, վկայություններ), Պէյրուք, տպ. Համազգային, 527 էջ:

Բաբազեան Է. 1960, Ինքնակենսագրություն եւ յուշեր (ազգային գործերու յարակցութեամբ), Գահիրէ, տպ. «Նոր-Աստղ», 187 էջ:

Գեորգեան Կ. 1960, Անդրանիկ իր թիկնապահներով. – «Ամենուն տարեգիրքը» (Պէյրուք), Է տարի, էջ 128:

Գեորգեան Կ. 1962, Վերոյշումներ Պալքանեան պատերազմի յիսնամեակին առիթով (1912–1962). – «Ամենուն տարեգիրքը» (Պէյրուք), Թ տարի, 1962, էջ 137–188:

Գուտուլեան Գ. 1929, Զօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները, Պէյրուք, տպ. Կ. Տօնիկեան, 39 էջ:

Թէրզիպաշեան Ա. 1942, Անդրանիկ, Փարիզ, հրատ. Ա. Տէր-Յակոբեանի, 415 էջ:

Թիւրապեան Ա. 1925, Հայ ժողովուրդի դատաստանին առջեւ 1914–1924, Մարսէլ, տպագր. Ա. Երէցեան, 36 էջ:

Խասիոտիս Ի. 2012, Պատմական ավանդույթ և քաղաքական իրապաշտություն. հունական քաղաքականությունը Հայկական հարցի վերաբերյալ (1876–1996): Հունարեն բնագրից թարգմանեց Հ. Բարթիկյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 65 էջ:

Կէօքճեան Վ. 1979, Հայկական Կիլիկիոյ ազատագրական պայքարը (Յուշեր եւ նօթեր), Պոսթըն, 189 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 442, ֆ. 370, ց. 1, գ. 65, ց. 1, գ. 74, ց. 2, գ. 69, ց. 2, գ. 82, ց. 2, գ. 93, ֆ. 430, ց. 1, գ. 620:

Ղազարեան Վ. 2024, Նիւթեր Հայկական բարենորոգումների վերաբերեալ (1912–1913): Նամակներ Արշակ Զօպանեանին: Յստակացումներ Կիլիկեան ինքնապաշտպանական փորձի մասին, Փորթսմութ, Ռոտ Այլընտ Mayreni Publishing, 174 էջ:

Ղասաբյան Զ. 1986, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության (1896–1970), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 302 էջ:

Մակարեան Ա. 1929, Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Սելանիկ, տպագրութիւն «Հորիզոն» օրաթերթի, 640 էջ:

Մամուրեան Հ. 1922, Հայկական եւ Հելլենական հարցերը. –«Արեւելեան մամուլ» (Իզմիր), 43-րդ տարի, թիւ 2853, 12 մայիս, էջ 2:

Մարմարեան Ա. 1920, Զօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները, Կ. Պօլիս, տպագր. Կիւթէնպէրկ, 407 էջ:

Չելեայան Ա. 1990, Զորավար Անդրանիկ և հայ հեղափոխական շարժումը: Կենսագրական ակնարկ, Երևան, «Արևիկ», 720 էջ:

Ռամազյան Ս. 2010, Հայ-հունական ռազմական առնչությունների և համագործակցության պատմություն / Ιστορία των αρμενο-ελληνικών στρατιωτικών σχέσεων και συνεργασίας, Աթենք, «Ստամուլիս», 292 էջ:

Սարգսյան Ս. 2009, Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908–1921 թթ.), Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 244 էջ:

Սիմոնյան Հ. 1996ա, Անդրանիկի ժամանակը, Գիրք Ա, Երևան, «Կախսա», 751 էջ:

Սիմոնյան Հ. 1996բ, Անդրանիկի ժամանակը, Գիրք Բ, Երևան, «Կախսա», 829 էջ:

Սիմոնյան Հ. 2014, 1912–1913 թթ. Բալկանյան պատերազմները և հայերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 502 էջ:

Սիմոնյան Ռ. 2006, Անդրանիկ. Սիբիրական վաշտի ողիսականը, Երևան, հեղ. հրատ., 140 էջ:

Սիւնի Ա. 1914, Հայկական վաշտը Անդրանիկի առաջնորդութեամբ 1912–1913 թթ. Բալքանեան պատերազմում, Բագու, Էլեքտրաքարշ տպարան Ս. Շահբաղեանի, 149 էջ:

Սիւնի Ա. 1927, Հայկ. զօրամասը Պալքան-Թուրք պատերազմին մէջ, Սօֆիա, «Հայ Գիր», 111 էջ:

Փաշաճեան Ս. 1971, Յուշամատեան Ռոտոսթոյի հայերուն 1606–1922, Պէյրուք, տպ. Տօնիկեան, 266 էջ:

Քաջունի Ե. 1921, Հայկական առանձին հարուածող զօրամասը: Ժենէրալ Անդրանիկ, Պոսթըն, «Ազգ», 253 էջ:

Քաջունի Ե. 1976, Անդրանիկի եւ Հայկական առանձին հարուածող զօրամասի հետ, Նիւ Ճըրզի, 207 էջ:

Օ'Քոնըրի վերջին խօսքը 1922, Ծանրակշիռ յայտարարութիւններ. – «Արեւելեան մամուլ» (Իզմիր), 43-րդ տարի, թիւ 2853, 12 մայիս, էջ 4:

Андраник Озаян: Документы и материалы. Составители: Арутюнян А. О., Арутюнян Г. Г. и др. – «Вестник архивов Армении», Ереван, 1991, 495 с.

По поводу пребывания в Пятигорске Андраника (Обзор печати). 1916. – «Армянский вестник» (М.), № 26, 24.07.1916, 19–20.

Дървингов П. 1919, История на Македоно-Одринското опълчение, том 1. София, Държавна Печатница, 660 с.

Дървингов П. 1925, История на Македоно-Одринското опълчение, том 2. Животът и действията на опълчението въ войната съ съюзниците презъ 1913 г. София, «Новъ животъ», 735 с.

Македоно-Одринското опълчение 1912–1913 г. 2006. Личен състав по документи на Дирекция «Централен военен архив». Архивни справочници № 9. София, Главно управление на архивите, Дирекция «Централен военен архив» В. Търново, 895 с.

Сюни А. 1914, Арменската рота въ освободителната война 1912-1913 гг., «Светлина», Хасково, 128 с.

Chalabian A. 1988, General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement. Southfield, USA, 588 p.

Hassiotis J. 1985, Shared Illusions: Greek-Armenian Co-Operation in Asia Minor and the Caucasus (1917–1922). – Greece and Great Britain during World War I, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, IMXA, pp. 139–191.

<https://www.youtube.com/watch?v=2VfBCYHi7pI> (17.07.2017).

Maintenance of Peace in Armenia. 1919. Hearings Before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations United States Senate. Sixty-Sixth Congress. First Session on S.J.R. 106. A Joint Resolution for the Maintenance of Peace in Armenia. Washington, Government Printing Office, 129 p.

Turabian A. 1929, L'Éternelle victime de la diplomatie européenne. Marseille, Impr. nouvelle de Marseille, 282 p.

Σημαίες Ελευθερίας. 1996. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. Εισαγωγή-Κείμενα: Μαζαράκης-Αινιάν Ι. Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, XLVII + 179 σ.

Τσαλαμπιάν Α. 2005, Ο Στρατηγός Αντράνικ και το Αρμενικό επαναστατικό κίνημα. Μετάφραση Ι. Κασσεσιάν. Αθήνα, Κέντρο Ελληνο-Αρμενικών Μελετών, 405 σ.

Χαριτάτος Μ., Γιακουμάκη Π. 1998, Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου. Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 404 σ.

Χασιώτης Ι. 2015, Αρμένιοι και Έλληνες στις μεγάλες κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος (1856-1914). Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 669 σ.

REFERENCES

- Andranik Ozanyan: Dokumenty i materialy. Sostaviteli: Arutyunyan A.O., Arutyunyan G.G. i dr. – “Vestnik arkhivov Armenii”, Yerevan, 1991, 495 s. (In Russian).
- Andraniki Koch'y. 1918. – “Veratsnund” (Pariz), № 12–13, B tari, ej. 288–290 (In Armenian).
- Awo. 1968, Nzhdeh. keank'n u gortsuneut'iwny (Nshkharner, vkayut'iwnner), Beirut, tp. Hamazgayin, 527 p. (In Armenian).
- Babazean E. 1960, Ink'nakensagrut'iwn yev yusher (azgayin gortseru yarakts'ut'eamb), Cairo, Tparan “Nor-Astgh”, 187 p. (In Armenian).
- Charitátos M., Giakoumáki P. 1998, I istoría tou ellinikou tsigárou. Athens, Ellinikó Logotechnikó kai Istorikó Archeío, 404 s. (In Greek).
- Chasiótis I. 2015, Arménioi kai Éllines stis megáles kríseis tou Anatolikou Zitímatos (1856-1914). Thessaloniki, University Studio Press, 669 s. (In Greek).
- Chelepyan A. 1990, Zoravar Andranik yev hay heghap'vokhakan sharzhumy: Kensagrakan aknark, Yerevan, “Arevik”, ej 720 (In Armenian).
- Dürvingov P. 1919, Istoriya na Makedono-Odrinskoto opülchenie, tom 1. Sofiya, Dürzhavna Pechatnitsa, 660 s. (In Bulgarian).
- Dürvingov P. 1925, Istoriya na Makedono-Odrinskoto opülchenie, tom 2, Zhivotütü i deístviyata na opülchenieto vü voínata sü süyuznitsite prezü 1913 g. Sofiya, “Novü zhivotü”, 735 s. (In Bulgarian).
- Georgian K. 1960, Andranik ir t'iknapahnerov. – “Amenun taregirk'y” (Beirut), E tari, ej 128 (In Armenian).
- Georgian K. 1962, Veryishumner Palk'anean paterazmi yisnameakin arit'ov (1912–1962). – “Amenun taregirk'y” (Beirut), T' tari, ej 137–188 (In Armenian).
- Ghasabyan Z. 1986, Aknarkner bulgharahay hamaynk'i patmut'yan (1896–1970): Yerevan, HSSH GA hrat., 302 ej (In Armenian).
- Ghazarean V. 2024, Niwt'er Haykakan barenorogumneri verabereal (1912–1913): Namakner Arshak Ch'opaneanen: Hstakats'umner Kilikean ink'napashtpanakan p'ordzi masin: Portsmouth, Rhode Island, Mayreni Publishing, 174 ej (In Armenian).
- Gutulean G. 1929, Zor. Andranik yev ir paterazmnery, Beirut, tp. K. Tonikean, 39 ej (In Armenian).
- K'ajuni Ye. 1921, Haykakan arandzin haruatsogh zoramasy: Zheneral Andranik: Post'von, “Azg”, 253 ej (In Armenian).
- K'ajuni Ye. 1976, Andraniki yev Haykakan arandzin haruatsogh zoramasi het: New Jersey, 207 ej (In Armenian).
- Keok'chean V. 1979, Haykakan Kilikioy azatagrakan payk'ary (Husher yev not'er), Boston, 189 ej (In Armenian).
- Khasiotis I. 2012, Patmakan avanduyt' yev k'aghak'akan irapashtut'yun. hunakan k'aghak'akanut'yuny Haykakan harts'i veraberyal (1876-1996): Hunaren bnagrits' t'argmanets' H. Bart'ikyany, Yerevan, HSSH GA patmut'yan Institut, 65 ej (In Armenian).
- Makarean A. 1929, Hushagirk' T'rakioy yev Makedonioy hay gaghut'neru: Thessaloniki, tpagrut'iwn “Horizon” orat'ert'i, 640 ej (In Armenian).

Makedono-Odrinskoto opŭlchenie 1912–1913 g. 2006. Lichen sŭstav po dokumenti na Direktsiya “Tsentralen voenen arkhiv”. Arkhivni spravochitsi № 9. Sofiya, Glavno upravlenie na arkhivite, Direktsiya “Tsentralen voenen arkhiv” V. Tŭrnovo, 895 s. (In Bulgarian).

Mamurean H. 1922, Haykakan yev Hellenakan harts’ery. – “Arevelean mamul” (Izmir), 43-rd tari, tiv 2853, 12 May, ej 2 (In Armenian).

Marmarean A. 1920, Zor. Andranik yev ir paterazmnery, K. Polis, tpagr. Gutenberg, 407 ej (In Armenian).

National Archive of Armenia, f. 200, l. 1, f. 442; f. 370, l. 1, f. 65; l. 1, f. 74; l. 2, f. 69; l. 2, f. 82; l. 2, f. 93; f. 430, l. 1, f. 620.

O’K’vonyri verjin khosk’y 1922, Tsanrakshir yaytararut’iwnner. – “Arevelean mamul” (Izmir), 43-rd tari, tiv 2853, 12 May, ej 4 (In Armenian).

P’ach’achean S. 1971, Hushamatean Rodostoyi hayerun 1606–1922, Beirut, tp. Tonikean, 266 ej (In Armenian).

Po povodu prebyvaniya v Pyatigorske Andranika (Obzor pechaty). 1916. – “Armyanskiy vestnik” (M.), № 26, 24.07.1916, 19–20 (In Russian).

Ramazyan S. 2010, Hay-hunakan razmakan arnch’ut’yunneri yev hamagortsakts’ut’yan patmut’yun / Istoría tŏn armeno-ellēnikŏn stratiŏtikŏn schéseŏn kai synergasías, Athens, “Stamulis”, 292 ej (In Armenian/Greek).

Sargsyan S. 2009, Hay sahmanadrakan ramkavar kusakts’ut’yun (1908–1921 t’t’.), Yerevan, “Tigran Mets”, 244 ej (In Armenian).

Simaíes Eleftherías. 1996. Syllogí Ethnikou Istorikou Mouseiou. Eisagogí-Keímena: Mazarákis-Ainián I. Athens, Istorikí kai Ethnologikí Etaireía tis Elládos, XLVII + 179 p. (In Greek).

Simonyan H. 1996a, Andraniki zhamanaky, Girk’ A, Yerevan, “Kaisa”, 751 ej (In Armenian).

Simonyan H. 1996b, Andraniki zhamanaky, Girk’ B, Yerevan, “Kaisa”, 829 ej (In Armenian).

Simonyan H. 2014, 1912–1913 t’t’. Balkanyan paterazmnery yev hayery: Yerevan, YePH hrat., 502 ej (In Armenian).

Simonyan R. 2006, Andranik. Sibirakan vashti vodisakany, Yerevan, hegh. hrat., 140 ej (In Armenian).

Siwni A. 1914, Haykakan vashty Andraniki arajnordut’eamb 1912–1913 t’t’. Balk’anean paterazmum, Bagu, el. tparan S. Shahbagheani, 149 ej (In Armenian).

Syuni A. 1914, Armenskata rota v’ osvoboditelnata voína 1912–1913 gg., «Svetlina», Khaskovo, 128 s. (In Bulgarian).

Siwni A. 1927, Hayk. zoramasy Palk’an-T’urk’ paterazmin mej, Sofia, “Hay Gir”, 111 ej (In Armenian).

T’erzibashean A. 1942, Andranik, Paris, hrat. A. Ter-Yakobeani, 415 ej (In Armenian).

T’iwrapean A. 1925, Hay zhoghovurdi datastanin arjev 1914–1924: Marseille, tpagr. A. Yerets’ean, 36 ej (In Armenian).

Tsalampían A. 2005, O Stratigós Antraník kai to Armenikó epanastatikó kínima. Metáfrasi I. Kassesián. Athens, Kéntro Ellino-Armenikón Meletón, 405 s. (In Greek).

Turabian A. 1929, L’Éternelle victime de la diplomatie européenne. Marseille, Impr. nouvelle de Marseille, 282 p. (In French).

АРМЯНО-ГРЕЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ГЕНЕРАЛ АНДРАНИК (1912–1922 гг.)

САМВЕЛ РАМАЗЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: генерал Андраник, Греция, Армянская рота, Гарегин Нжде, Элефтериос Венизелос, греческая армия, Салоники, Аршак Мнацаканян (Армен Сюни), Смирна, Египше Каджуни.

На протяжении всей своей деятельности известный армянский полководец, генерал Андраник (Андраник Озаян, 1865–1927) поддерживал отношения с греческим народом и сотрудничал с Грецией.

Во время 1-й Балканской войны 1912–1913 гг. Андраник, с Армянской добровольческой ротой болгарской армии, участвовал в освобождении и защите греческих поселений от османских войск в Македонии и Фракии и оказывал необходимую поддержку местному греческому населению.

Будучи осведомленной о скором начале 2-й Балканской или Межсоюзнической войны, Армянская рота во главе со своим командованием предпочла быть расформированной и не участвовать в планируемых операциях на греческом и сербском фронтах. В соответствии с этим решением после 28-го мая 1913 г. присутствие каких-либо армянских организованных сил на Фрако-Македонском театре военных действий исключалось. Распространенные в последнее время тезисы об участии какой-либо армянской группы или самого Андраника в боевых действиях против греческой армии абсолютно беспочвенны.

Армянская рота должна была быть задействована в запланированной в 1913 г. Киликийской десантной операции, первоначально имевшей армяно-греко-болгарскую, затем – армяно-греческую направленность. В частности, планировалось вывести с фронта отряд добровольцев под руководством Андраника и открыть новый фронт на территории Османской империи во взаимодействии с другими армянскими силами в Киликии.

Усилия Андраника были высоко оценены высшими греческими военно-политическими кругами, пытавшимися установить сотрудничество с ним, вплоть до формирования армянской добровольческой воинской части в составе греческой армии. Об этом свидетельствуют его контакты на высшем уровне с политическими, военными и другими деятелями в Греции и за рубежом в 1919–1922 гг.

*Самвел Рамазян – к. филол. н., научный сотрудник отдела фольклористики Института археологии и этнографии НАН РА, преподаватель кафедры тюркологии факультета востоковедения ЕГУ. Научные интересы: история армяно-греческих отношений, армяно-тюркские фольклорные сношения. Автор 1 монографии и около 40 статей.
ORCID: 0009-0007-1782-4777. sramaz@mail.com*

THE ARMENIAN-HELLENIC RELATIONS
AND GENERAL ANDRANIK (1912–1922)

SAMVEL RAMAZYAN

Summary

Keywords: General Andranik, Greece, Armenian Company, Garegin Nzhdeh, Eleftherios Venizelos, Hellenic Army, Thessaloniki, Arshak Mnatsakanyan (Armen Syni), Smyrna, Yeghishe Kadjuni.

Famous commander, General Andranik (Andranik Ozanyan, 1865–1927), throughout all his activity, stayed in touch with the Greek people and cooperated with Greece.

During the First Balkan War of 1912–1913 Andranik with the Armenian volunteer company of the Bulgarian Army participated in the liberation and defence of Greek settlements from Ottoman troops in Macedonia and Thrace and provided necessary support to the local Greek population.

Having been notified of the imminent start of the Second Balkan or Inter-Allied War, the Armenian Company with its command chose to disband and not have any participation in the planned operations on the Hellenic and Serbian fronts. Accordingly, after May 28, 1913, the presence of any Armenian organized forces in the Thraco-Macedonian theatre of military operations was excluded. The recently widespread theses about the participation of any Armenian group or Andranik himself in the combat operations against the Hellenic Army are completely groundless.

The Armenian Company was intended for the Cilician landing operation planned in 1913, which initially had an Armenian-Hellenic-Bulgarian, then an Armenian-Hellenic focus. In particular, it was planned to withdraw a detachment of volunteers led by Andranik from the front and open a new front on the territory of the Ottoman Empire in cooperation with other Armenian forces in Cilicia.

The highest Hellenic military-political circles appreciated Andranik's efforts in the best possible way and tried to find ways of cooperation with him, right up to the creation of an Armenian volunteer military unit as part of the Hellenic Army. This is evidenced by his high-level contacts with Hellenic political, military and other figures in Greece and abroad in 1919–1922.

*Samvel Ramazyan – Candidate of Philological Sciences, Researcher at the Department of Folklore Studies of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Lecturer at the Faculty of Oriental Studies of the YSU. Scientific interests: history of the Armenian-Hellenic relations, Armenian-Turkic folklore relations. Author of 1 monograph and about 40 articles.
ORCID:0009-0007-1782-4777. sramaz@mail.com*